

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

2

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα

κατά την Ύστερη Αρχαιότητα

Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, Ρόδος 19 Νοεμβρίου 2011

Επιμέλεια έκδοσης

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΖΑΡΡΑΣ – ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2014

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Αναπλ. Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymno

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITOR

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)

Με την ευγενική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 2014
EULIMENE

ISBN: 978-618-80666-1-8

Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων* περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωική / Υπομινωική / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αιώνας π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αιώνας μ.Χ.). Πρόκειται για δοκίμια που δεν μπορούν, λόγω της μεγάλης έκτασής τους, να ενταχθούν στην ετήσια επιστημονική έκδοση της *EYAIMENHΣ*, όπως μονογραφίες, πρακτικά συνεδρίων και συμποσίων, δημοσιεύσεις ανασκαφών, συντάγματα νομισμάτων και εκδόσεις επιγραφών και παπύρων. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* περιλαμβάνει, επίσης, μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* δεν εκδίδεται περιοδικά.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μία εκτενή περίληψη μέχρι 3.000 λέξεις, σε γλώσσα άλλη από αυτή του κειμένου.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .tiff ή .jpg και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται σε ένα εκτυπωμένο αντίτυπο, συνοδευόμενο από το κείμενο και τις εικόνες σε ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης δεδομένων (CD, DVD).

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίσει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους σε ηλεκτρονική μορφή αρχείου .pdf και 10 τόμους *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ*, τιμής ένεκεν.

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λιτinas, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

The *EULIMENE SERIES of Independent Publications* accommodates book-length studies in the fields of Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by the *EULIMENE SERIES* runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD). The *EULIMENE SERIES* is designed to accommodate extended essays too long for inclusion in the *EULIMENE* annual scientific Journal and they can be single author monographs, proceeding of *colloquia* and congresses, excavation publications, numismatic corpora and editions of inscriptions and papyri. *EULIMENE SERIES* also welcomes studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environment, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above. The *EULIMENE SERIES* appears irregularly.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by an extended summary up to 3.000 words is required, in a language other than that of the volume.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Illustrations should be submitted in .tiff or .jpg format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Contributions should be submitted in one hard copy and a version on a digital storage media (CD, DVD).

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of the work in .pdf format and 10 volumes of the *EULIMENE SERIES* will be provided to the authors free of charge.

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΚΟΛΛΙΑ

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014)

List of Contents	
EULIMENE SERIES OF INDEPENDENT PUBLICATIONS 2 (2014)	
Χαιρετισμός του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου.....	8
Χαιρετισμός της Προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.....	9
Πρόλογος των επιμελητών της έκδοσης	10
Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti.....	13
Νικόλαος Γκιολές , Η αρχιτεκτονική εξέλιξη της Ύστερης Αρχαιότητας	21
Ιωάννης Βολανάκης , Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ρόδου – Νεότερα ευρήματα	33
Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά , Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφαση στα Δωδεκάνησα, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς γειτονικών περιοχών.....	41
Nektarios Zarras , Early byzantine mosaic pavements from the Chatziandreou Basilica («Great Basilica») in Rhodes.....	81
Ελένη Παπαβασιλείου , Γενικές παρατηρήσεις για τη γλυπτική στη Ρόδο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: τύποι κιονοκράνων.....	105
Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου , Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: η μαρτυρία της κεραμικής.....	127
Angeliki Katsioti , The circulation of cypriot lamps in Late Roman – Early Byzantine Rhodes, Greece	153
Σοφία Ντιντιούμη , Εργαστήρια κεραμικής στα Δωδεκάνησα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: το παράδειγμα της Κω.....	167
Μιχάλης Κουτελλάς , Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος.....	189
Άννα–Μαρία Κάσδαγλη , Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα από τον 4 ^ο έως τον 7 ^ο αιώνα	217

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΡΟΔΟΥ

Η επιστημονική έρευνα σχετικά με τους πρώτους αιώνες της Χριστιανοσύνης στη Δωδεκάνησο αποτελούσε ανέκαθεν ένα ζητούμενο, όχι μόνον για την ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά και για την Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και τον λαό της Δωδεκανήσου.

Σταθερή και αμετάκλητη υπήρξε η βούληση προς αυτό τον σκοπό εκ μέρους της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, η οποία ενίσχυσε ενεργά την έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση τα τελευταία χρόνια.

Ο ανά χείρας τόμος, με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», αποτυπώνει με τον πιο επιστημονικό και τεκμηριωμένο τρόπο τα αποτελέσματα της ομώνυμης ημερίδας που έλαβε χώρα στη Ρόδο στις 19 Νοεμβρίου 2011 και έρχεται ως το επιστέγασμα της από του 2011 έρευνας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Παλαιοχριστιανικές Βασιλικές Ρόδου», που χρηματοδότησε εξ ολοκλήρου η Ιερά Μητρόπολις Ρόδου.

Για πρώτη φορά, σε ένα συλλογικό έργο παρουσιάζονται με άρτιο τρόπο και επιστημονικό κύρος, από τους καθ' ύλην ειδικούς επιστήμονες, πτυχές της ιστορίας, της θρησκευτικής και κοσμικής τέχνης, καθώς και της καθημερινής ζωής της Δωδεκανήσου κατά τους πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους και την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο.

Συγχαίρουμε τους αγαπητούς πανεπιστημιακούς δασκάλους και ερευνητές Νεκτάριο Ζάρρα και Μανόλη Στεφανάκη για την πρωτοβουλία τους και την ολοκλήρωση του δύσκολου έργου τους και ευχόμαστε η παρούσα έκδοση να αποτελέσει την αφετηρία για την εις βάθος μελέτη του Παλαιοχριστιανικού και Βυζαντινού υλικού πολιτισμού και ιστορίας της Δωδεκανήσου, πολλές πτυχές των οποίων παραμένουν ακόμη άγνωστες.

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

† Ο ΡΟΔΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗΣ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Το 2011 η 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αποδέχτηκε, ως όφειλε, την πρόταση του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου να συμμετέχει στη διοργάνωση της Ημερίδας «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα» για τρεις λόγους: Πρώτον, ως περιφερειακή μονάδα του Υπουργείου Πολιτισμού, είναι υπεύθυνη για την έρευνα, τη μελέτη, την ανάδειξη, την προστασία και τη διαχείριση εκατοντάδων παλαιοχριστιανικών μνημείων και συνόλων στα Δωδεκάνησα. Δεύτερον, διότι οι Εφορείες Αρχαιοτήτων, ως ενεργοί φορείς και με διττό, διοικητικό και επιστημονικό ρόλο, στελεχώνονται από αξιόλογους και κατηρτισμένους αρχαιολόγους με πολυετή ανασκαφική εμπειρία και πλούσιο συγγραφικό έργο σε θέματα αρχαιολογίας και τέχνης της ύστερης αρχαιότητας. Τρίτον, διότι η δράση αυτή, έδινε στους εμπλεκόμενους επιστημονικούς φορείς, μια πρώτη ευκαιρία έμπρακτης συνεργασίας, και άνοιγε προοπτικές υλοποίησης νέων σχεδίων, σηματοδοτώντας την απαρχή ενός κύκλου συνεργασιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με τα Πανεπιστήμια και άλλα ερευνητικά κέντρα. Μια σύμπραξη φορέων που εμπεριέχει τα στοιχεία της επικοινωνίας και της ανταλλαγής τεχνογνωσίας και ιδεών, μέσα σε ένα πλαίσιο ισοτιμίας και συλλογικότητας, όπου ενισχύεται η έρευνα και ο διάλογος και καλλιεργείται η γνώση και η δημιουργικότητα. Τέτοιες δράσεις συμβάλλουν και προωθούν την έρευνα, γίνονται αφορμή να δημιουργηθούν σε έναν τόπο επιστημονικοί πυρήνες και είναι επωφελή όχι μόνο για τους συμμετέχοντες φορείς και τα μέλη τους αλλά και για τη τοπική κοινωνία.

Οι εισηγήσεις των έγκριτων καθηγητών και οι εμπεριστατωμένες ομιλίες των συναδέλφων αρχαιολόγων της Υπηρεσίας και του Πανεπιστημίου Αιγαίου, που μελετούν επί σειρά ετών θέματα τοπογραφίας, αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, νομισματικής, κεραμικής και είναι γνώστες των μνημείων της Ρόδου και των άλλων νησιών, και οι οποίες εγγυήθηκαν τότε την επιτυχία της ημερίδας, δημοσιεύονται σήμερα στον ανά χειράς τόμο, δημιουργώντας ένα πρώτο συλλογικό «εργαλείο» για την περαιτέρω μελέτη της ύστερης αρχαιότητας στα Δωδεκάνησα.

Ευχαριστίες απευθύνονται στον Αναπληρωτή Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Μανόλη Στεφανάκη και τον δρ. Νεκτάριο Ζάρρα, αρχαιολόγο, διδάσκοντα στο ίδιο Πανεπιστήμιο, για τον συντονισμό και την επιμέλεια των πρακτικών.

Αρωγός, πολλαπλά, στο εγχείρημα αυτό υπήρξε η Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και προσωπικά ο Σεβασμιότατος μητροπολίτης κ.κ. Κύριλλος, ιεράρχης εγνωσμένου κύρους και ανοικτών πνευματικών οριζόντων.

Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Η Ημερίδα με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», τα Πρακτικά της οποίας περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο, αποτέλεσε το επιστέγασμα του ερευνητικού προγράμματος που υλοποιήθηκε από το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου σε συνεργασία με την 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και με αποκλειστική οικονομική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου¹. Η κοινή δράση των δύο φορέων αποτελεί γεγονός πρωταρχικής σημασίας, διότι αναδεικνύει τα κοινά ενδιαφέροντα του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσων και κυρίως τις δυνατότητές τους στην οργάνωση επιστημονικών προγραμμάτων, τα οποία στοχεύουν στην αξιοποίηση και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της νησιωτικής Ελλάδας. Ήταν, λοιπόν, σχεδόν αυτονόητο ότι μέσα από αυτή την επιστημονική συνάντηση θα τιμούσαμε τον άνθρωπο που αφιέρωσε τη ζωή του στην ανάδειξη και προστασία των πρωτοχριστιανικών και μεσαιωνικών μνημείων των Δωδεκανήσων και έναν ερευνητή που εκτιμούσε την αξία των επιστημονικών συνεργασιών, τον Ηλία Κόλλια. Αρκετά από τα πορίσματα που παρουσιάζονται εδώ αποτελούν συνέχεια των προσωπικών του επιστημονικών ερευνών, αλλά και των ευρύτερων προσπαθειών για την ανάδειξη και μελέτη όχι μόνο του μνημειακού πλούτου των Δωδεκανήσων, αλλά και του σημαντικού υλικού που φυλάσσεται στις αποθήκες της 4^{ης} ΕΒΑ, όπως αρχιτεκτονικά γλυπτά, κεραμική και νομίσματα.

Στα Πρακτικά περιλαμβάνονται δέκα μελέτες, από τις δώδεκα συνολικά ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στην Ημερίδα, οι οποίες καλύπτουν ένα αρκετά ευρύ φάσμα για την αρχαιολογία και την τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη αρχαιότητα. Την πρώτη μελέτη με γενικότερο περιεχόμενο για την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής την περίοδο αυτή ακολουθεί η σύντομη παρουσίαση νέων παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην ύπαιθρο της Ρόδου. Για τα ψηφιδωτά δάπεδα αφιερώνονται δύο άρθρα: στο πρώτο, εξετάζονται οι σχέσεις των ψηφιδωτών δαπέδων των νησιών του Αιγαίου με τις γειτονικές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, με την προσθήκη νεότερων στοιχείων και νέου φωτογραφικού υλικού. Στο δεύτερο, επιχειρείται η συνολική εξέταση των διακοσμητικών φάσεων της βασιλικής Χατζηανδρέου στους περισσότερο τεκμηριωμένους χώρους της βασιλικής με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία από τη μελέτη των ημερολογίων και τη δημοσίευση νέου υλικού από το φωτογραφικό αρχείο της 4^{ης} ΕΒΑ. Η γλυπτική αντιπροσωπεύεται με μία μελέτη, στην οποία εξετάζονται συγκεκριμένοι τύποι κιονοκράνων, όπως τα «λυρόσχημα» και τα ιωνικά με συμφυή επιθήματα από τη συλλογή γλυπτών της 4^{ης} ΕΒΑ. Ακολουθούν τρεις μελέτες για την κεραμική, οι οποίες εξετάζουν σημαντικά ζητήματα της σύγχρονης έρευνας, προσφέροντας νέα στοιχεία για: α) την κυκλοφορία στο Αιγαίο συγκεκριμένων ειδών εισηγμένης, αλλά και τοπικής κεραμικής, β) την

---

¹ Για το ερευνητικό πρόγραμμα, βλ. Μ.Ι. Στεφανάκης - Ν. Ζάρρας - Ε. Παπαβασιλείου, «Η ύστερη αρχαιότητα στη Δωδεκάνησο: Παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ρόδου. Μια ερευνητική συνεργασία του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΔωδΧρ* 25 (2012), 162-180.

κυκλοφορία των κυπριακών λυχναριών στη Ρόδο και τις αλλαγές στις αγορές του Αιγαίου που επέφερε η ανάπτυξη των ροδιακών λυχναριών και γ) την τυπολογία και την παραγωγή των δωδεκανησιακών εργαστηρίων κεραμικής με αφορμή τα παραδείγματα που έχουν εντοπιστεί στην Κω. Η παλαιοχριστιανική Κάλυμνος είναι το θέμα της επόμενης μελέτης, στην οποία παρουσιάζονται τα νεότερα πορίσματα της έρευνας για τους παραθαλάσιους οικισμούς, τις βασιλικές, τις λουτρικές εγκαταστάσεις και τους τάφους και ο τόμος κλείνει με το άρθρο για τη νομισματική μαρτυρία στα Δωδεκάνησα από τον 4^ο μέχρι τον 7^ο αιώνα.

Η έκδοση των Πρακτικών πραγματοποιήθηκε χάρις στην οικονομική ενίσχυση της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, που ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του αρωγού σε αρκετές από τις αρχαιολογικές δραστηριότητες του Πανεπιστημίου Αιγαίου, μητροπολίτη Ρόδου κ. Κυρίλλου. Τον ευχαριστούμε θερμά. Ευχαριστούμε επίσης την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανησου Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου για τη στήριξή της, τόσο κατά τη διοργάνωση της Ημερίδας όσο και κατά τη διάρκεια επιμέλειας των Πρακτικών, καθώς και τη συνάδελφο αρχαιολόγο στην ίδια Εφορεία, Ελένη Παπαβασιλείου για τη συμμετοχή της στην οργάνωση της Ημερίδας. Ιδιαίτερος ευχαριστούμε τους συγγραφείς του τόμου για την ανταπόκρισή τους στην πρωτοβουλία μας να προχωρήσουμε στην έκδοση των Πρακτικών και για την άψογη συνεργασία μας σε όλο αυτό το διάστημα της προετοιμασίας της έκδοσης. Πολλές ευχαριστίες απευθύνονται, τέλος, στην Προϊσταμένη του Τμήματος Δημοσιευμάτων του ΤΑΠΑ, κα. Ελένη Κώτσου, η πολύτιμη εμπειρία της οποίας συνέβαλε κατά πολύ στην ολοκλήρωση της παρούσας έκδοσης.

Νεκτάριος Ζάρρας – Μανόλης Ι. Στεφανάκης

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΣΤΗ ΡΟΔΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ: ΤΥΠΟΙ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΩΝ*

*Αφιερώνεται στον ομότιμο καθηγητή της
Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. κ. Θ. Παζαρά*

Ο πυρήνας της συλλογής γλυπτών της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων συστάθηκε από την Ιταλική Αρχαιολογική Υπηρεσία που διεξήγαγε ανασκαφική έρευνα σε αρκετά σημεία του νησιού¹. Με την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα, το 1947, η συλλογή παραδόθηκε στον τότε πρωτοδιοριζόμενο στη Ρόδο επιμελητή Αρχαιοτήτων Παύλο Λαζαρίδη², ο οποίος προέβη σε καταγραφή των αντικειμένων που παρέλαβε, σε πρόχειρα χαρτιά τηλεγραφημάτων της ιταλικής κυβέρνησης (εικ. 1α-β). Ταυτόχρονα, ο Ορλάνδος περιόδευσε στο νησί για ένα τρίμηνο και κατέγραψε τα ορατά αρχαιολογικά κατάλοιπα οκτώ βασιλικών στην ύπαιθρο, τα οποία δημοσίευσε ένα χρόνο αργότερα, επισημαίνοντας ότι με τα μνημεία της Ρόδου αρχίζει η επανέκδοση του Αρχείου Βυζαντινών Μνημείων Ελλάδος, μετά από οκταετή διακοπή³ λόγω της εμπόλεμης κατάστασης.

---

* Αυτό το άρθρο αποτελεί ένα συνοπτικό κείμενο της μεταπτυχιακής εργασίας που εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης υπό την εποπεία του καθηγητή κ. Θεοχάρη Παζαρά, τον οποίο ευχαριστώ εκ βάθους καρδίας για όσα έμαθα στη διάρκεια των συζητήσεων περί γλυπτικής, και τον συμβουλευόμαι ακόμη και μετά τη συνταξιοδότησή του. Ε. Παπαβασιλείου, *Τύποι κιονοκράνων από τη Ρόδο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (4^{ος}-7^{ος} αι.)*, Θεσσαλονίκη 1998 (αδημοσίευτο). Σημειωτέον ότι ο αρχικός τίτλος, όπως παρουσιάστηκε από τη γράφουσα στην ημερίδα «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα» (Νοεμ. 2011), τροποποιήθηκε, διότι το θέμα περιορίστηκε στα κιονόκρανα και μάλιστα σε δύο συγκεκριμένους τύπους. Οι φωτογραφίες και τα αρχιτεκτονικά σχέδια ανήκουν στην 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Το σκανάρισμα και η αρχειοθέτηση έγινε από το φωτογράφο Μ. Μίττον, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την υπομονή και την επιμονή του.

¹ Για τις ιταλικές ανασκαφές στην πόλη της Ρόδου, στην Ιαλυσό, τη Λίνδο και την Κάμειρο, βλ. Μ. Livadiotti - G. Rocco, *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica, la conservazione, le scelte progettuali*, Cattania 1996, 7-76, εικ. 5-170.

² Α. Ντίνα, «Παύλος Λαζαρίδης, 1917-1992», στο *Θωράκιον, τόμος στη μνήμη του Π. Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 17-18, όπου γίνεται αναφορά για το χρονικό διάστημα 1947-1955 που υπηρέτησε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία Δωδεκανήσου.

³ Α.Κ. Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά λείψανα της Ρόδου», *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), 3-54, εικ. 1-48 (στο εξής: «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου»).

Στη συνέχεια η συλλογή εμπλουτίστηκε με νέα ευρήματα και σήμερα αριθμεί περί τα 1.350 καταγραμμένα γλυπτά⁴. Είναι γνωστό ότι, επειδή η προέλευση των αντικειμένων μιας συλλογής ως επί το πλείστον είναι άγνωστη, δημιουργείται πρόβλημα στον εκάστοτε μελετητή να τα συσχετίσει με λοιπά ευρήματα που θα βοηθούσαν στη χρονολογική τους ένταξη. Στην περίπτωση των αρχιτεκτονικών μελών λιγοστά προέρχονται από ανασκαμμένες ή εντοπισμένες βασιλικές. Τα περισσότερα προήλθαν είτε από κατεδαφίσεις ερειπίων, όπου ήταν εντοιχισμένα σε δεύτερη χρήση, οπότε διατηρούν ίχνη ασβεστοκονιάματος, είτε από παραδόσεις και κατασχέσεις.

Στο εν λόγω άρθρο δεν θα ασχοληθούμε με την ανάλυση όλων των ειδών του γλυπτικού διακόσμου, όπως είναι οι βάσεις και οι κίονες, τα θωράκια, οι πεσσίσκοι, οι αμφικιονίσκοι παραθύρων, οι άμβωνες, και η αγία τράπεζα με το κιβώριο, που αποτελούσαν τα δομικά και διακοσμητικά στοιχεία μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁵. Θα περιοριστούμε σε παρατηρήσεις που σχετίζονται με τα κιονόκρανα, όσα σώζονται σε καλή κατάσταση, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον σε δύο χαρακτηριστικούς τύπους, στα «λυρόσχημα», που αποτελούν παραλλαγή του απλού κορινθιακού κιονοκράνου και στα ιωνικά με συμφυή επιθήματα.

Συνοπτικά, οι τύποι κιονοκράνων κατά τον Ορλάνδο, διακρίνονται ως εξής:

1) το απλό κορινθιακό κιονόκρανο⁶,

2) το σύνθετο κορινθιακό⁷ και

3) παραλλαγές, όπως: 3α) θεοδοσιανό⁸, 3β) κορινθιακό σε συνδυασμό με περγαμινό⁹, 3γ) κορινθιακό με ανεμιζόμενα φύλλα¹⁰, 3δ) δίζωνο με φύλλα άκανθας και ζώα ή πτηνά στις γωνίες του άβακα¹¹, 3ε) δίζωνο με κάνιστρο στην κάτω ζώνη και όμοια διακόσμηση στο ανώτερο τμήμα με την προηγούμενη παραλλαγή¹².

4) Εξέλιξη του κορινθιακού τύπου αποτελεί το τεκτονικό, το οποίο ονομάστηκε έτσι λόγω της δομής του και το οποίο διακρίνεται σε: 4α) κολουροπυραμιδοειδές με διαφοροποιήσεις στο διάκοσμο, όπως με τεθλασμένες γραμμές (ζικ-ζακ)¹³, 4β)

⁴ Ε. Παπαβασιλείου, «Καταγραφή γλυπτών», ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, 541-542. Σημειωτέον ότι, πριν την γράφουσα, με την καταγραφή της γλυπτικής συλλογής ασχολήθηκε ο συνάδελφος αρχαιολόγος Γ. Μαστορόπουλος, ο οποίος συνόδευσε την περιγραφή του κάθε γλυπτού στον κατάλογο με εξαιρετικά γραμμικά σχέδια με μολύβι.

⁵ Η συστηματική ανάλυση και μελέτη των τύπων κιονοκράνων που απαντώνται στο νησί της Ρόδου, μαζί με τον υπόλοιπο γλυπτικό διάκοσμο μιας βασιλικής κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, αποτελεί θέμα της διατριβής της γράφουσας που εκπονείται στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.

⁶ Α.Κ. Ορλάνδος, *Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής Λεκάνης*, Αθήναι 1994β, 279-287, εικ. 226-237 (στο εξής: *Ξυλόστεγος βασιλική*).

⁷ Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 287-288, εικ. 238-239.

⁸ Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 289-292, εικ. 238-243. Παραλλαγή αυτού του τύπου αποτελεί το θεοδοσιανό κιονόκρανο με περιστέρια στις γωνίες του άβακα, βλ. Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 293, εικ. 244.

⁹ Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 294-295, εικ. 245-248.

¹⁰ Στο ίδιο, 297-303, εικ. 251-254.

¹¹ Στο ίδιο, 303-311, εικ. 255-264.

¹² Στο ίδιο, 311-313, εικ. 265-268.

¹³ Στο ίδιο, 325-329, εικ. 283-287.

λεβητοειδές με διάφορες διακοσμήσεις, όπως συγκλίνουσες άκανθες με κομβίο στο κέντρο ή φύλλα αμπέλου¹⁴ και 4γ) πτυχωτό¹⁵.

5) Εκτός από το κορινθιακό υπάρχει η μορφή του απλού ιωνικού¹⁶, εξέλιξη του οποίου είναι το ιωνικό με συμφυές επίθημα¹⁷.

Από τους προαναφερόμενους τύπους, στο νησί της Ρόδου απαντώνται βάσει των μέχρι στιγμής δεδομένων, οι εξής τύποι:

1) ο απλός κορινθιακός τύπος, στον οποίο εντάσσεται και το «λυρόσχημο» ή τύπου V, καθώς και οι παραλλαγές όπως:

1α) το κορινθιακό με περγαμηνά φύλλα στην άνω ζώνη (παραπάνω, 3β),

1β) το διζωνο με κάνιστρο στην κάτω ζώνη και προτομές αετών στις γωνίες του άβακα (παραπάνω, 3δ),

1γ) το τεκτονικό κολουροπυραμιδοειδές με τεθλασμένες γραμμές,

1δ) το τεκτονικό λεβητοειδές με συγκλίνουσες άκανθες που περιβάλλουν ημισφαιρικό κομβίο (παραπάνω, 4β) και

1ε) τεκτονικό με φύλλα αμπέλου (παραπάνω, 4β),

2) το θεοδοσιανό και

3) το ιωνικό με συμφυές επίθημα.

Σημαντικός αριθμός του απλού κορινθιακού τύπου, που αντιστοιχεί στα λεγόμενα «λυρόσχημα ή λυροειδή» κιονόκρανα (*Leierkapitelle*) με δύο σειρές φύλλων μαλακής άκανθας (εικ. 2α-β) ή με δερμάτινα φύλλα σε σχήμα V (*Kapitelle mit V-Lederplätttern*) με μία σειρά τεσσάρων γωνιαίων φύλλων άκανθας (εικ. 2γ-δ), εντοπίστηκε τόσο στη γλυπτική συλλογή της Εφορείας, όσο και στην ύπαιθρο του νησιού¹⁸. Πρόκειται για τριάντα (30) τουλάχιστον «λυρόσχημα» κιονόκρανα και έξι (6) τύπου V¹⁹. Αντίθετα, στα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου ο αριθμός που αντιστοιχεί σε αυτό τον τύπο είναι αμελητέος, αν λάβουμε υπόψη ότι στο νησί της Κω έχει εντοπιστεί μόνο ένα «λυρόσχημο» και τέσσερα τύπου V²⁰. Επίσης, ο συγκεκριμένος τύπος κιονοκράνου απαντάται²¹ σε πολύ περιορισμένο αριθμό παραδειγμάτων στην Κάρπαθο²², τη Σύμη²³,

¹⁴ Στο ίδιο, 329-333, εικ. 288-290. Στην εικ. 291 εικονίζεται η όψιμη παραγωγή αυτού του τύπου που διακοσμείται με φύλλα αμπέλου. Επίσης, Γ. Σωτηρίου, «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά κιονόκρανα μετά φύλλων αμπέλου», *ΕΕΒΣ* 11 (1935), 449-457.

¹⁵ Ορλάνδος, *Ευλόστεγος βασιλική*, 333-337, εικ. 292-295.

¹⁶ Χ. Τσιούμη - Δ. Μπακιρτζή, «Κιονόκρανα της συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης», μέρος Β'. «Ιωνικά κιονόκρανα», *Μακεδονικά* 20 (1980), 218-236. Επίσης, J. Hermann, *The Ionic Capital in Late Antique Rome*, Rome 1988.

¹⁷ Ορλάνδος, *Ευλόστεγος βασιλική*, 315-325, εικ. 271-282.

¹⁸ Στη διατριβή της Μηλίτη αναφέρεται μόνο ένα δημοσιευμένο παράδειγμα «λυρόσχημου» κιονοκράνου στη Ρόδο, βλ. Ε. Μηλίτη, *Παλαιοχριστιανική γλυπτική Κω. Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής γλυπτικής στην Κω κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (4^{ος}-7^{ος} αι.)*, Αθήνα 2008, 97, σημ. 449 (αδημ. διδ. διατριβή).

¹⁹ Στη μεταπτυχιακή εργασία αναφέρονται μόνο δέκα «λυρόσχημα», σχετικά βλ. Παπαβασιλείου, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 87-105, πιν. 4-12, ο αριθμός των οποίων έχει τριπλασιαστεί μετά από μακροχρόνια έρευνα.

²⁰ Μηλίτη, ό.π. (σημ. 18), 97-100, αρ. κατ. 20 (λυρόσχημο) και αρ. κατ. 16-19 (τύπου V).

²¹ Τα παραδείγματα που παραθέτουμε από τα νησιά, προέρχονται κυρίως από τις αρχαιολογικές συλλογές των τοπικών μουσείων. Πολύ πιθανόν η μελλοντική επιτόπια έρευνα σε μνημεία να αλλάξει τα δεδομένα και να αυξηθούν τα σχετικά παραδείγματα.

²² Στην Κάρπαθο, απ' όσο γνωρίζουμε, δεν έχει εντοπιστεί κιονόκρανο αυτού του τύπου, εκτός από ένα κορινθιακό κιονόκρανο τύπου V που βρίσκεται στη βεράντα του Αρχαιολογικού Μουσείου στα Πηγιάδια.

την Πάτμο²⁴, τη Νίσυρο²⁵, το Καστελλόριζο²⁶, την Τήλο²⁷ και την Αστυπάλαια²⁸. Αυτό το γεγονός επιβεβαιώνει την άποψη της Μηλίτση ότι «τα λυρόσχημα κιονόκρανα γνώρισαν μικρή διάδοση στην ευρύτερη περιοχή της Δωδεκανήσου»²⁹ με εξαίρεση τη Ρόδο που, όπως αποδεικνύεται, ως κέντρο της Επαρχίας των Νήσων, είχε δυνατότητες εισαγωγής αρχιτεκτονικών μελών από την Κωνσταντινούπολη³⁰.

Η ονομασία αυτού του τύπου κιονοκράνων επιβλήθηκε από τον πρώτο μελετητή της βυζαντινής γλυπτικής, τον Kautzsch, λόγω του τρόπου σύνδεσης των αντωπών ελικών σε σχήμα λύρας ή V³¹. Ο συγκεκριμένος τύπος, πολύ δημοφιλής στις βυζαντινές επαρχίες³², εμφανίζεται στα τέλη του 5^{ου} ή τις αρχές του 6^{ου} αιώνα και συνεχίζει να χρησιμοποιείται σε όλη τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα³³.

Όσον αφορά τις παραλλαγές του κορινθιακού κιονοκράνου στη Ρόδο παρατηρούμε:

Ια) Στην πρώτη παραλλαγή του κορινθιακού τύπου αντιστοιχούν τα δίζωνα κιονόκρανα, τα οποία στην κάτω ζώνη φέρουν σειρά από οκτώ φύλλα άκανθας και στην άνω περγαμηνά φύλλα (αυλούς) ή αυλακώσεις³⁴, ο δε άβακας είναι τετράγωνος. Κατά τον Kautzsch η ομάδα αυτή (Rillenkaptellen) απαντάται στην Αίγυπτο και συγκεκριμένα στον Άγιο Μηνά³⁵. Στη συλλογή της Εφορείας ανήκουν τρία τεμάχια αυτού του τύπου,

²³ Ε. Παπαβασιλείου, «Μνημειακή τοπογραφία της παλαιοχριστιανικής Σύμης», *ΔΧΑΕ* Λ' (2009), 42, εικ. 7. Του ίδιου τύπου κορινθιακό κιονόκρανο βρίσκεται στη θέση της αγίας τράπεζας στην εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ των Συννάδων στο Νημπορειό. Επίσης, ακόμη ένα κορινθιακό τύπου V ανήκει στη συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου, σχετικά βλ. Ε. Παπαβασιλείου, «Η γλυπτική συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Σύμης», *Αφιερωματικός τόμος στην καθηγήτρια Μ. Παναγιωτίδη* (υπό έκδοση).

²⁴ Α.Κ. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική και οι βυζαντινές τοιχογραφίες της Μονής του Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1970, 17, εικ. 6.

²⁵ Πρόκειται για δύο «λυρόσχημα» κορινθιακά κιονόκρανα και τρία τύπου V, τα οποία είναι αδημοσίετα και ανήκουν στη συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Νισύρου. Επίσης, δημοσιευμένα είναι άλλα τρία «λυρόσχημα», δύο από τη βασιλική Παλαιοκάστρου και ένα από τη βασιλική των Κήπων. Βλ. Π. Λαζαρίδης, «Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 1953)*, τ. Α' Αθήνα 1954, 238-238, πίν. 44, 1-2.

²⁶ Στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Καστελλορίζου εκτίθεται ένα κορινθιακό τύπου V, σχετικά βλ. Ε. Παπαβασιλείου, λήμμα καταλόγου *Άγωνα γραμμής*, Αθήνα 2011, 72-73 (αρ. κατ. 21) και άλλα δύο του ίδιου τύπου στην αυλή (αδημοσίετα).

²⁷ Ένα «λυρόσχημο» κιονόκρανο έχει τοποθετηθεί σε κίονα στο εσωτερικό του καθολικού του Αγίου Παντελεήμονα Τήλου, σε δεύτερη χρήση, σχετικά βλ. Ε. Παπαβασιλείου, *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, 660.

²⁸ Πρόκειται για ένα «λυρόσχημο» κορινθιακό κιονόκρανο και ένα τύπου V που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αστυπάλαιας και είναι αδημοσίετα.

²⁹ Μηλίτση, ό.π. (σημ. 18), 97.

³⁰ Την άποψη της παραγωγής αυτού του τύπου κιονοκράνων και της εισαγωγής από τη Βασιλεύουσα υποστηρίζει ο W. Betsch, *The history, production and distribution of Late Antique Capital in Constantinople*, Pennsylvania 1977, 380-381.

³¹ R. Kautzsch, *Kapitelstudien, Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebenten Jahrhundert*, Berlin-Leipzig 1936, 59-61.

³² Β. Συθιακάκη, *Ο ανάγλυφος αρχιτεκτονικός διάκοσμος στη Θεσσαλία και Φθιώτιδα. Παλαιοχριστιανικά και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια*, Βόλος 2012, 126-128, όπου παρατίθενται πολυάριθμα παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο, την Αίγυπτο, τη Συρία, την Παλαιστίνη, Μ. Ασία, Βουλγαρία, Ιταλία, Ρουμανία, Β. Αφρική.

³³ Τη χρήση του «λυρόσχημου» κιονοκράνου έως τα τέλη του 6^{ου} αι. υποστηρίζει η Συθιακάκη. Σχετικά βλ. Συθιακάκη, ό.π., 126.

³⁴ Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 245-248.

³⁵ Kautzsch, ό.π. (σημ. 31), 213, πίν. 44 (αρ. 753).

άγνωστης προέλευσης³⁶ (εικ. 3α), ένα έχει επαναχρησιμοποιηθεί στο Παλάτι του Μ. Μαγίστρου, στο δίλοβο παράθυρο πάνω από την είσοδο, στο χώρο της σκάλας που οδηγεί στον όροφο και ένα έχει βρεθεί στη θέση της αγίας τράπεζας κατά την ανασκαφή του ναού-πύργου στο νησάκι στον Αρχάγγελο.

Ιβ) Στη δεύτερη ομάδα, που περιλαμβάνει τα δίζωνα κιονόκρανα με κάνιστρο στην κάτω ζώνη και πτηνά στις γωνίες του άβακα³⁷, εντάσσονται έξι παραδείγματα. Πρόκειται για το κιονόκρανο από τη βασιλική στην Αρνίθα³⁸ (εικ. 3β) και για άλλα τρία, από τα οποία τα δύο βρίσκονται στα Σιάννα³⁹, προερχόμενα από τη βασιλική της Εφταβήματης⁴⁰ και το τρίτο στη συλλογή της Εφορείας, σε πολύ κακή κατάσταση, αποκρουσμένο σχεδόν σε ολόκληρη την επιφάνεια. Σε όμοια κατάσταση διατήρησης έχουν βρεθεί άλλα δύο κιονόκρανα αυτού του τύπου στην Αγία Μαρίνα στην Απολακκιά⁴¹.

Μεγαλύτερο ποσοστό αντιστοιχεί στα τεκτονικά κιονόκρανα, τα κολουροπυραμιδοειδή ή λεβητοειδή, που αποτελούν εξέλιξη του κορινθιακού με αφαίρεση των διακοσμητικών στοιχείων για εξοικονόμηση χρόνου εργασίας. Κατά τον Kautzsch εμφανίζονται πρώτα στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και στη Ραβέννα από το 4^ο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα και αποτελούν προϊόντα συγχώνευσης του κορινθιακού κιονοκράνου και του επιθήματος⁴².

Ιγ) Στην τρίτη ομάδα κατατάσσονται τα τεκτονικά που φέρουν διακόσμηση με τεθλασμένες γραμμές (ζικ-ζακ), όπως είναι τα τρία αποτμήματα που προέρχονται από τη βασιλική στη θέση του ερειπωμένου ναού του Αγίου Ιωάννη Κυρονιάτη στα Μαριτσά⁴³ (εικ. 4α-β). Έχουν κατασκευαστεί με τη διάτρητη τεχνική και πιθανόν στο μέσο της κάθε πλευράς να υπήρχε σε δισκάριο μονόγραμμα. Ο τύπος θεωρείται προϊόν ιουστινιάνειο (4^ο μισό 6^{ου} αιώνα) και ανάλογα παραδείγματα υπάρχουν στην Κωνσταντινούπολη⁴⁴, στο

³⁶ Παπαβασιλείου, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 44, πιν. 12.

³⁷ Ορλάνδος, *Ευλόστεγος βασιλική*, 255-264.

³⁸ Ορλάνδος, *Ευλόστεγος βασιλική*, 312, εικ. 267. Επίσης, Μ. Παναγιωτίδη, «Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα», *ΔΧΑΕ ΣΤ'* (1970-1972), 98. Σήμερα εκτίθεται στη βυζαντινή έκθεση στο ισόγειο του Παλατιού του Μ. Μαγίστρου, σχετικά βλ. Κατάλογος έκθεσης *Η Ρόδος από τον 4^ο αιώνα μ.Χ. μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522)*, Αθήνα 2004, 22, εικ. 12.

³⁹ Τα κιονόκρανα αυτά έχουν μεταφερθεί από τον π. Γεώργιο Καρατζιά στον Άγιο Παντελεήμονα, Σιανών, από τα οποία το ένα βρίσκεται στην αποθήκη (αρ. κατ. 1253) και το άλλο στον παλαιότερο ναό που έχει διαμορφωθεί ως σκευοφυλάκιο. Για την πληροφορία αυτή ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο αρχαιολόγο Ν. Μαστροχρήστο.

⁴⁰ R. Lojacono, «Ruderi di chiese paleocristiane nell' isola di Rodi», *Palladio*, τχ. 3-4, II (1952), 105-106, εικ. 5-7. I. Βολανάκης, «Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», *ΔωδΧρ ΙΒ'* (1987), 114-115.

⁴¹ L. Sørensen - P. Pentz, *Lindos IV, 2, Excavations and Surveys in Southern Rhodes*, Copenhagen 1992, 237, εικ. 97.

⁴² Kautzsch, ό.π. (σημ. 31), 182-184. Την ίδια άποψη εκφράζουν οι Kitzinger και Deichmann. E. Kitzinger, *Byzantine art in the making. Main lines of stylistic development in the Mediterranean Art, 3th -7th century*, London 1977, 79. F.W. Deichmann, *Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jhd n. Chr.*, (Rom, Ravenna, Konstantinopel), Baden-Baden 1956, 52-55.

⁴³ I. Βολανάκης, «Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων της νήσου Ρόδου», *Θεολογία* 75 (2004), 201.

⁴⁴ G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines. Musées imperiaux ottomans*, II, Constantinople 1912-14, 552.

Κάιρο⁴⁵, στα Μέγαρα⁴⁶, στην Αθήνα και συγκεκριμένα εντοιχισμένο στην εκκλησία της Καπνικαρέας.

Ιδ) Στην επόμενη ομάδα ανήκουν τα πέντε λεβητοειδή τεκτονικά κιονόκρανα με συγκλινουσες άκανθες, που πιθανόν στο κέντρο να έφεραν ημισφαιρικό κομβίο με αυτοκρατορικό μονόγραμμα, όπως τα αντίστοιχα της Αγίας Σοφίας⁴⁷ (εικ. 5) και του Αγίου Μάρκου στη Βενετία⁴⁸. Αυτά τα πέντε κιονόκρανα, απομμήσεις των κιονοκράνων της Αγίας Σοφίας⁴⁹, που έχουν χρησιμοποιηθεί κατά την αναστήλωση του Παλατιού του Μ. Μαγίστρου⁵⁰, προέρχονται από τη βασιλική στην Αρνίθα⁵¹, τρία από τα οποία είναι τοποθετημένα στο χώρο της αίθουσας της κιονοστοιχίας⁵² (εικ. 6) και δύο στην πρώτη αίθουσα με το τρόπαιο. Κατά τον Ορλάνδο χαρακτηρίζονται ως «*αδαέστερα επαρχιακά έργα, ωχραί ανταύγειαι των πρωτοτύπων της πρωτεύουσας*»⁵³, δεδομένου ότι η απόδοσή τους είναι αρκετά αμελής. Εκτός από αυτά, στη συλλογή της Εφορείας έχουν εντοπιστεί άλλα τρία θραύσματα αυτού του τύπου, από τα οποία τα δύο είναι δημοσιευμένα⁵⁴.

Ιε) Η τελευταία ομάδα περιορίζεται στα τεκτονικά κιονόκρανα που κοσμούνται με φύλλα αμπέλου, όπως αυτό από την Ιαλυσό⁵⁵ και ένα δεύτερο που εκτίθεται στη βυζαντινή έκθεση⁵⁶ (εικ. 7α). Κατά τον Σωτηρίου ο τόπος προέλευσης αυτού του τύπου είναι το Βυζάντιο, εμφανίστηκε στην προ και μετά τον Ιουστινιανό εποχή, περίοδο κατά την οποία τα ανατολικά στοιχεία συγχωνεύτηκαν με τις ελληνικές παραδόσεις, δίνοντας δείγματα νέων εμπνεύσεων⁵⁷. Όμοια παραδείγματα προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, την Αίγυπτο, τη Βενετία, τη Χίο κ.α.

Στην ομάδα του κολουροπυραμιδοειδούς τεκτονικού κιονοκράνου εντάσσεται μια υποομάδα, που αντί για τεθλασμένες γραμμές ή άκανθα ή φύλλα αμπέλου, το κυρίως σώμα διαμορφώνεται με περιμετρικά πλαίσια που περικλείουν γεωμετρικά ή φυτικά μοτίβα «πλαισιωτά». Σ' αυτή την υποομάδα ανήκουν και άλλα οκτώ παραδείγματα, μικρότερων διαστάσεων⁵⁸, από τα οποία τα τρία ανήκουν στη συλλογή⁵⁹ (εικ. 7β), τρία έχουν τοποθετηθεί στα παράθυρα ορόφου του Παλατιού του Μ. Μαγίστρου και τα άλλα δύο βρίσκονται σε δεύτερη χρήση, στην είσοδο στην αυλή του Αγίου Φιλήμονα στην

⁴⁵ N. Harrazi, *Chapiteux de la Grande Mosquée de Kairouan*, 1-2, Tunis (1982), αρ. κατ. 378.

⁴⁶ Ορλάνδος, *Ξυλόστογος βασιλική*, 329, εικ. 287· Ν. Γκιολές, «Οι Δέκα άγιοι μάρτυρες Μεγάρων», *ΔΧΑΕ ΚΒ'* (2002), 93, εικ. 6-7.

⁴⁷ Deichmann, ό.π. (σημ. 42).

⁴⁸ F.W. Deichmann - J. Kramer - U. Peschlow, *Corpus der Kapitellen der Kirche von San Marco zu Venedig*, Wiesbaden 1981, 67-68, πίν. 14 (αρ. 263-265), 130, πίν. 43 (αρ. 591), 132, πίν. 44 (αρ. 604).

⁴⁹ Ακριβώς όμοια με απολαξευμένο το κεντρικό κομβίο, υπάρχουν σε εσωτερική κιονοστοιχία του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, βλ. Deichmann κ.ά., ό.π. (σημ. 48), 29, πίν. 1 (αρ. 1-2).

⁵⁰ G. Barsanti, «Marmi bizantini nel palazzo del Gran Maestro dei Cavalieri a Rodi», *Bisanzio la Grecia e l'Italia*, Rome (2003), 21-22, εικ. 5-7, 12.

⁵¹ Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 32-35· Ι. Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανικόν συγκρότημα εις Αρνίθαν Ρόδου», *ΠΑΕ* 1979, 268-279, εικ. 1, πίν. 160-161.

⁵² Η. Κόλλιας, *Οι Ιππότες της Ρόδου. Το παλάτι και η πόλη*, Αθήνα 1991, 94-95, εικ. 72.

⁵³ Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 34, εικ. 27.

⁵⁴ Στο ίδιο, 33, εικ. 27 (άνω αριστερά).

⁵⁵ Στο ίδιο, 53, εικ. 47 (αριστερά).

⁵⁶ Κατάλογος έκθεσης, ό.π. (σημ. 38), 20, εικ. 8γ.

⁵⁷ Σωτηρίου, ό.π. (σημ. 14), 457.

⁵⁸ Όμοιο ως προς τα διακοσμητικά μοτίβα εντός των πλαισίων βρίσκεται και στη Νίσυρο, στη βασιλική του νεκροταφείου. Βλ. Λαζαρίδης, ό.π. (σημ. 25), πίν. 45 (1).

⁵⁹ Το ένα είναι δημοσιευμένο. Βλ. Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 10, εικ. 5 (αριστερά).

Αρνίθα (εικ. 8α). Ξεχωριστό παράδειγμα αποτελεί το μεγάλων διαστάσεων κιονόκρανο (ύψ. 0,58 μ., πλ. άβακα 0,70 μ., διάμ. 0,50 μ.) με το μονόγραμμα του Ευτροπίου από τη βασιλική της Καλάθου⁶⁰ (εικ. 8β). Χρονολογικά κατατάσσονται σε οψιμότερη εποχή και μπορεί να ενταχθούν στον 7^ο αιώνα και εντεύθεν⁶¹.

Αξιοπρόσεκτη είναι η απουσία των πτυχωτών κιονοκράνων και των κιονοκράνων με ανεμιζόμενα φύλλα, τύποι τους οποίους υποθέτουμε ότι δεν αγνοούσαν αλλά απέφευγαν τόσο οι μαρμαρογλύπτες όσο και οι παραγγελιοδότες, λόγω της λεπτοδουλειάς που απαιτείται με τη χρήση της υπόσκαφης ή διάτρητης τεχνικής (*à jour*), η οποία προϋποθέτει επιδέξιο χέρι, μεγάλη προσοχή, περισσότερο χρόνο και μεγαλύτερο κόστος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση τα μοτίβα συνδέονται σ' ένα ατέρμονο δίκτυο και πάνω στο μάρμαρο μοιάζουν με δαντέλλα.

Παρόλα αυτά με την ίδια τεχνική λαξεύθηκαν τα πέντε λεβητοειδή κιονόκρανα με τις συγκλινουσες άκανθες από τη βασιλική της Αγίας Ειρήνης στην Αρνίθα, τα οποία προαναφέρθηκαν⁶², τρία αποτμήματα από όμοια κιονόκρανα που ανήκουν στη συλλογή, το τεκτονικό με τα φύλλα αμπέλου από την Ιαλυσό, δύο αποτμήματα από τα κιονόκρανα που κοσμούνταν με τεθλασμένες γραμμές από τον Κυροσιάτη και τα δύο θραύσματα από «θεοδοσιανά» κιονόκρανα. Προφανώς αποτελούν εξαίρεση για τα δεδομένα στο χώρο της γλυπτικής στο νησί της Ρόδου και δηλώνουν ίσως καλλιτεχνική επαφή, είτε του χορηγού είτε του γλύπτη, με τη Βασιλεύουσα. Σημειωτέον ότι αυτού του τύπου παραδείγματα δεν έχουμε εντοπίσει σε άλλα νησιά της Δωδεκανήσου.

2. Το θεοδοσιανό κιονόκρανο, δημιουργία του 5^{ου} αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, είχε μεγάλη διάδοση τον 6^ο αιώνα σε περιοχές της βυζαντινής επικράτειας. Προήλθε από τον τύπο του σύνθετου κορινθιακού κιονοκράνου. Την ονομασία καθιέρωσε ο Strzygowski λόγω της ακμής του τύπου στα χρόνια του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β' (408-450)⁶³. Πρόκειται για συμβατικό όρο που επικράτησε, αν και η χρήση αυτού του τύπου, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση, συνεχίστηκε μέχρι τον 6^ο αιώνα. Στη Ρόδο⁶⁴ σπάνια απαντάται, δεδομένου ότι η συλλογή διαθέτει μόνο δύο παραδείγματα⁶⁵ (εικ. 9α-β) και η συλλογή της Κω μόνο ένα⁶⁶. Από ένα παράδειγμα θεοδοσιανού κιονοκράνου αντιπροσωπεύεται η παλαιοχριστιανική περίοδος στη Χάλκη, στην περιοχή Ρυάκι-Αϊ Γιώργης⁶⁷, στην Τήλο⁶⁸, ενώ στο Καστελλόριζο ο αριθμός των παραδειγμάτων είναι μεγαλύτερος⁶⁹.

⁶⁰ Ι. Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανική βασιλική Καλάθου Ρόδου», *Θεολογία* 56 (1985), 914, πίν. 7.

⁶¹ M. Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zu Typologie und Chronologie*, Asia Minor Studien 25, Bonn 1977, αρ. 73, πίν. 13, το οποίο μαζί με τα υπόλοιπα της ίδιας ομάδας εντάσσει χρονολογικά στη μεσοβυζαντινή περίοδο.

⁶² Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 288-290.

⁶³ J. Strzygowski, «Die Akropolis in altbyzantinischer Zeit», *AM* 14 (1889), 280.

⁶⁴ Kautzsch, ό.π. (σημ. 31), 116-117.

⁶⁵ Παπαβασιλείου, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 107-108, πίν. 14 (αρ. κατ. 31-32). Μεγάλη ομοιότητα παρατηρείται με ένα αντίστοιχο από τη Γόρτυνα στην Κρήτη. Βλ. D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Vaticano-Rome 1977, 253, εικ. 176.

⁶⁶ Μηλίτση, ό.π. (σημ. 18), 104-108, πίν. 8 (αρ. κατ. 25).

⁶⁷ Μ. Σιγάλα, *Η Χάλκη από την παλαιοχριστιανική περίοδο μέχρι και το τέλος της περιόδου της Ιπποκρατίας (5^{ος} αι.-1523 μ.Χ.). Μνημεία, αρχιτεκτονική, τοπογραφία, κοινωνία*, Αθήνα 2011, εικ. 398 (αδημ. διδ. διατριβή).

3. Εκείνο που κυριαρχεί ποσοτικά στη Ρόδο και στα άλλα νησιά της Δωδεκανήσου είναι το ιωνικό με συμφυές επιθήμα⁷⁰ και συγκεκριμένα ο τύπος με κλειστό περίγραμμα, όπως προκύπτει από τον περιορισμό των ελίκων στο περίγραμμα της όλης σύνθεσης κιονοκράνου και επιθήματος (εικ. 10α-δ). Η διακόσμηση των διαφόρων τμημάτων διαμορφώνεται ως εξής: Τα ενδιάμεσα κενά μεταξύ των ελίκων, δηλαδή ο χώρος του εχίνου, καλύπτονται με ποικίλα φυτικά μοτίβα ή «ωά»⁷¹, ενώ τα προσκεφάλαια συνήθως με αντιθετικά υδροχαρή φύλλα συνδεδεμένα με ζωστήρα⁷². Όσον αφορά την κύρια όψη του επιθημάτων, κοσμείται με σταυρό απλό ή σε διάφορες συνθέσεις⁷³. Για την καλύτερη μελέτη αυτού του τύπου κιονοκράνων το υλικό έχει χωριστεί σε υποομάδες από τους Βέμη⁷⁴ και Zollt⁷⁵, οι οποίες συνδυάζονται με τη χρονολογική εξέλιξη του τύπου, πράγμα που δεν μπορεί να γίνει απόλυτα αποδεκτό στην τέχνη, κατά την άποψή μας⁷⁶. Όσον αφορά τη δομή και το διάκοσμο αυτού του τύπου κιονοκράνων, τόσο στη Ρόδο όσο και στην Κω είναι απλοποιημένα, με κλειστό περίγραμμα και λιτή διακόσμηση και ανήκουν στον τύπο III, κατά την κατάταξη της Βέμη, που αντιστοιχεί στην ομάδα 2, κατά τον Zollt.

Ο μεγάλος αριθμός ιωνικών κιονοκράνων με συμφυή επιθήματα εμφανίζεται στα μέσα του 5^{ου} αιώνα στη βασιλική του Στουδίου που χρονολογείται περί το 453 μ.Χ., και κυριαρχεί τον 6^ο κυρίως αιώνα στη βυζαντινή επικράτεια. Παρατηρείται ευρεία διάδοση στην Κωνσταντινούπολη, τα Βαλκάνια, τα νησιά του Αιγαίου, τη Β. Αφρική⁷⁷, ως προϊόν μαζικής παραγωγής, και χρησιμοποιήθηκε κυρίως στα υπερώα των βασιλικών ή στο ισόγειο μικρότερων βασιλικών, με εξαίρεση τον Άγιο Ιωάννη της Εφέσου, όπου παρατηρείται αποκλειστική χρήση και στους δύο ορόφους⁷⁸. Το γεγονός ότι στον 6^ο αιώνα η μαζική παραγωγή αυτού του τύπου υπερτερεί, επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση της Δωδεκανήσου λαμβάνοντας υπόψη τον μεγάλο αριθμό κιονοκράνων που συναντάμε στα νησιά της περιοχής σε σχέση με τον προηγούμενο τύπο του «λυρόσχημου» κορινθιακού κιονοκράνου.

⁶⁸ Ι. Βολανάκης, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Τήλου της Δωδεκανήσου», *Δωδ.Χρ. Κ'* (2005), 115· Ε. Παπαβασιλείου, λήμμα στον κατάλογο *Άγωνα Γραμμής*, ό.π. (σημ. 26), 296-297 (αρ. κατ. 74).

⁶⁹ Τόσο στην έκθεση στο ισόγειο του Αρχαιολογικού Μουσείου Καστελλορίζου, όσο και στην αυλή, τα κιονόκρανα που ανήκουν στο θεοδοσιανό τύπο είναι πέντε (αδημοσίευτα).

⁷⁰ Η εμφάνιση και εξέλιξη αυτού του τύπου αναλύεται στη διατριβή της V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, BCH, Suppl. 17, Paris 1989.

⁷¹ Στο ίδιο, 63-68.

⁷² Στο ίδιο, 57-62.

⁷³ Στο ίδιο, 37-56, όπου περιγράφεται αναλυτικά η διακόσμηση των όψεων των επιθημάτων, η οποία στην περίπτωση της Ρόδου είναι απλουστευμένη, λιτή και επαναλαμβανόμενη, βάσει της οποίας διατυπώνει την άποψη για δραστηριοποίηση ροδίτικου εργαστηρίου κατά τον 6^ο αιώνα.

⁷⁴ Vemi, ό.π., 9-36, η οποία διακρίνει επτά υποκατηγορίες (I-VII).

⁷⁵ Th. Zollt, *Kapitellplastik Konstantinopoles vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr. Mit einem Beitrag zur Untersuchung des ionischen Kämpferkapitells*, Asia Minor Studien 14 (1994), 275-287, ο οποίος τα κατατάσσει σε πέντε ομάδες.

⁷⁶ Με την άποψη της μη απολύτου γραμμικής εξέλιξης στην τέχνη συμφωνεί η C. Strube, *Polyeuktoskirche und Hagia Sophia*, München 1984, 11-12.

⁷⁷ Vemi, ό.π., 4, όπου αναφέρεται ότι η χρήση αυτού του τύπου δεν συνηθίζεται στη Μ. Ασία, άποψη την οποία δεν δέχεται ο Zollt, σχετικά βλ. Zollt, ό.π. (σημ. 75), 359-360.

⁷⁸ Γ. Σωτηρίου, «Ανασκαφάι του βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω», *ΑΔ* 7 (1921-1922), 139-145· Kautzsch, ό.π. (σημ. 31), 176-178, πιν. 35-36 (αρ. 566-567).

Συγκεκριμένα, στα νησιά της Δωδεκανήσου έχουμε εντοπίσει περί τα εξήντα (60) «λυρόσχημα» κορινθιακά κιονόκρανα και περί τα εκατό και πλέον ιωνικά κιονόκρανα με σύμφυτα επιθήματα. Αναλυτικά, απ' όσο γνωρίζουμε μέχρι σήμερα από δημοσιεύσεις και αυτοψίες, εντοπίστηκαν στη Ρόδο⁷⁹ πενήντα (50), στην Κω⁸⁰ τριάντα ένα (31), στην Κάλυμνο⁸¹ τρία (3), στην Τέλενδο⁸² τέσσερα (4), στην Ψέριμο⁸³ ένα (1), στην Κάρπαθο⁸⁴ εννέα (9), στην Πάτμο⁸⁵ τέσσερα (4), στους Λειψούς⁸⁶ ένα (1), στη Σύμη⁸⁷ δύο (2), στη Λέρο⁸⁸ τρία (3), στη Νίσυρο⁸⁹ ένα (1), στην Κάσο⁹⁰ ένα (1) και στη Χάλκη⁹¹ ένα (1).

Σχετικά με τον εξεταζόμενο τύπο κιονοκράνου στο νησί της Ρόδου, τα παραδείγματα που εξετάζουμε, κατά την άποψή μας, αποτελούν προϊόντα ντόπιων, ροδίτικων, εργαστηρίων⁹², για τους εξής λόγους:

α) Ως πρώτη ύλη που είναι το βασικότερο στοιχείο της ταυτότητας ενός εργαστηρίου, στη συγκεκριμένη περίπτωση χρησιμοποιήθηκε κατεξοχήν ο «λάρτιος λίθος»⁹³, ένα είδος μαρμάρου σε αποχρώσεις του γκρι με κάποιες φλεβώσεις ή νερά άσπρου χρώματος, με κηλίδες, αραιές ή πυκνές που συναντάται στη Λάρδο και στην ευρύτερη περιοχή⁹⁴.

β) Χαρακτηριστικό γνώρισμα της ροδίτικης δραστηριότητας στο χώρο της γλυπτικής, είναι η συχνή χρήση και η προτίμηση μεμονωμένων θεμάτων, όπως είναι ο ανισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών, απλός ή σε κύκλο, από τον οποίο εκφύεται ελικοειδής βλαστός.

⁷⁹ Η Βέμη αναφέρει μόνο είκοσι τρία (23), βλ. Vemi, ό.π. (σημ. 70), 192-201 (αρ. κατ. 296-318).

⁸⁰ Στο ίδιο, 181-192 (αρ. κατ. 265-295). Ο πρόσφατος αριθμός κιονοκράνων αυτού του τύπου ανέρχεται σε 37, όπως προκύπτει από τη διατριβή για την παλαιοχριστιανική γλυπτική στην Κω, βλ. Μηλίτση, ό.π. (σημ. 18), 20-40, αρ. κατ. 39-76.

⁸¹ Vemi, ό.π. (σημ. 70), 180-181 (αρ. κατ. 262-264). Επίσης, V. Karabatsos, «The Early Christian Churches of Kalymnos and Telendos», *Κάλυμνος, ελληνοορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, 321, πίν. 22, 325-326, πίν. 26, σχ. 27, 331, πίν. 27.

⁸² Vemi, ό.π. (σημ. 70), 179-180 (αρ. κατ. 258-261). Επίσης, Karabatsos, ό.π. (σημ. 81), 298-299, πίν. 15-16.

⁸³ Ι. Βολανάκης, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ψερίμου», στον τόμο *Κάλυμνος*, ό.π. (σημ. 81), 195.

⁸⁴ Vemi, ό.π. (σημ. 70), 201-205 (αρ. κατ. 319-327).

⁸⁵ Στο ίδιο, 177-178 (αρ. κατ. 253-256).

⁸⁶ Στο ίδιο, 178 (αρ. κατ. 257).

⁸⁷ Παπαβασιλείου, ό.π. (σημ. 23), 42, εικ. 6.

⁸⁸ Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου - Μ. Μιχαηλίδου, *Λέρος. Από την Προϊστορία έως το Μεσαίωνα*, Αθήνα 2006, 43, εικ. 44 (οδηγός).

⁸⁹ Εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νισύρου (αδημοσίευτο).

⁹⁰ Βρίσκεται εκτεθειμένο στην αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου Κάσου, χωρίς να περιλαμβάνεται στην υπαίθρια έκθεση των παλαιοχριστιανικών γλυπτών.

⁹¹ Σιγάλα, ό.π. (σημ. 67), εικ. 173.

⁹² Την άποψη για ντόπιο ροδίτικο εργαστήριο εκφράζει για πρώτη φορά η Βέμη, μετά τη μελέτη των διακοσμητικών μοτίβων των συμφών επιθημάτων των ιωνικών κιονοκράνων που περιλαμβάνει στον κατάλογο. Σχετικά βλ. Vemi, ό.π. (σημ. 70), 45.

⁹³ Παπαβασιλείου, «Περί λαρτίου λίθου», στο *Θωράκιον*, ό.π. (σημ. 2), 129-136, πίν. 43-44.

⁹⁴ Σχετικά με τις θέσεις που εντοπίστηκαν στη Ρόδο μετά από πρόσφατη επιτόπια έρευνα και τις ποικιλίες αυτού του μαρμάρου που μπορεί κανείς να παρατηρήσει στα κράσπεδα των πεζοδρομίων της οδού Ιπποτών και στα δάπεδα του Παλατιού του Μ. Μαγίστρου, βλ. Κ. Μπαϊράμη, *Η μεγάλη ροδιακή πλαστική των Ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων*, Αθήνα 2011, 363-364 (αδημ. διδ. διατριβή).

γ) Η απόδοση των μοτίβων χαρακτηρίζεται από κακή σχεδίαση, ασυμμετρία, προχειρότητα και αμέλεια.

δ) Επίσης, ενδιαφέρον προκαλεί ένα ασυνήθιστο μοτίβο σε συμφύες επιθήμα ιωνικού κιονοκράνου που είναι το απλοποιημένο και σχηματοποιημένο άνθος λωτού⁹⁵ (εικ. 11α-β), το οποίο συναντάται και σε κιονόκρανο στην Kumbaba της Μ. Ασίας. Το εν λόγω μοτίβο συνεχίζει να χρησιμοποιείται κατεξοχήν ως διακοσμητικό στοιχείο σε επιθήματα αμφικιονίσκων παραθύρων και κατά τους σκοτεινούς χρόνους, αποτελώντας κατά την άποψή μας το σήμα κατατεθέν του ροδίτικου εργαστηρίου⁹⁶.

Εκτός από τον «λάρτιο λίθο» οι μαρμαρογλύπτες του νησιού χρησιμοποιούν και το πορφυρόχρωμο μαρμαροειδές πέτρωμα από την ευρύτερη περιοχή της Λάρδου, από το οποίο κατασκευάστηκε ο άμβωνας της βασιλικής στη Λάρδο⁹⁷ (εικ. 12α-β), αμφικιονίσκοι (Ρόδος, Λίνδος) κ.ά., ενώ η σταυρόσχημη κολυμβήθρα από την Αρνίθα⁹⁸ που βρίσκεται έξω από τη Βιβλιοθήκη του Ιστορικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, λαξεύθηκε σε ροζ πέτρωμα της περιοχής της Καμείρου⁹⁹ (εικ. 13α). Από τα προαναφερόμενα τοπικά πετρώματα χρησιμοποιήθηκαν κομμάτια σχεδόν εξ ολοκλήρου για την κατασκευή τόσο του μαρμαροθετήματος από τη μεγάλη βασιλική της πόλης της Ρόδου¹⁰⁰ (εικ. 13β), του οποίου το κεντρικό τμήμα έγινε από το πορφυρόχρωμο πέτρωμα της Λάρδου, όσο και των λοιπών βασιλικών στη μεσαιωνική πόλη (βασιλική στην εκκλησία Αρχαγγέλου Μιχαήλ¹⁰¹, στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου¹⁰², στην ανώνυμη της οδού Θησέως¹⁰³ και στην αντίστοιχη της οδού Αγησάνδρου¹⁰⁴).

Το μάρμαρο Προκοννήσου¹⁰⁵ στα γλυπτά της συλλογής, όσο μπορεί να γίνει ευδιάκριτο μόνο οπτικά, χωρίς επιβεβαίωση από εργαστηριακές αναλύσεις,

⁹⁵ Vemi, ό.π. (σημ. 70), 55, αρ. κατ. 306.

⁹⁶ Ε. Παπαβασιλείου, «Ομάδα επιθημάτων ως δείγματα τοπικής παραγωγής στη Ρόδο», *Πρακτικά συνεδρίου, Ρόδος, 2400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, τ. Β', Αθήνα 2000, 405-416, πίν. 161-162.

⁹⁷ Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 29, εικ. 23-24.

⁹⁸ Στο ίδιο, ό.π., 34, εικ. 28-29. Ι. Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ρόδου*, Αθήνα 1976, 127.

⁹⁹ Μπαϊράμη, ό.π. (σημ. 94), 362, όπου στη σημείωση 2 αναφέρονται αναλυτικά οι θέσεις και η περιγραφή των πετρωμάτων.

¹⁰⁰ Η. Κόλλιας, *ΑΔ 26* (1971), Χρονικά, 553, το οποίο δάπεδο με τα μαρμαροθετήματα αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε στην αυλή της Παναγίας του Κάστρου.

¹⁰¹ Ε. Παπαβασιλείου - Τ. Αρχοντοπούλου, «Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale», *CorsiRav 38* (1991), 335, σχ. 3-4, όπου και οι προγενέστερες βιβλιογραφικές αναφορές.

¹⁰² Η. Κόλλιας, *ΑΔ 30* (1975), Χρονικά, 373, πίν. 274α· Ι. Βολανάκης, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου», *Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα*, Αθήνα (1988), 327.

¹⁰³ Γ. Ψαρρή, «Νεότερα στοιχεία από την ανασκαφική έρευνα ανώνυμου βυζαντινού ναού στην οδό Θησέως, στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», *Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού Συνεδρίου: 15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου*, Αθήνα 2007, 467-473, όπου παρατίθεται και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰⁴ Παπαβασιλείου - Αρχοντοπούλου, ό.π. (σημ. 101), 340, σχ. 5, όπου και οι προγενέστερες βιβλιογραφικές αναφορές.

¹⁰⁵ Με τα λατομεία της Προκοννήσου ή Μαρμαρά, των οποίων η λειτουργία ξεκινάει από τον 1° αι. μ.Χ. και συνεχίζει εντατικά μέχρι τον 6° αι., έχουν ασχοληθεί αρκετοί μελετητές. Ενδεικτικά βλ. Ν. Asgari, «Roman and early byzantine quarries of the Proconnessus», *Proceedings of the X International Congress of Classical Archaeology (Ankara-Izmir 1973)*, Ankara 1978, 468-469· η ίδια, «The Proconnesian production of architectural elements in late antiquity based on evidence from the marble quarries», στο C. Mango - G.

χρησιμοποιήθηκε περισσότερο σε βάσεις και κίονες και λιγότερο σε κιονόκρανα, θωράκια, πεσίσκους κ.ά. Τα περισσότερα έχουν λαξευθεί σε ένα είδος μαρμάρου, λευκού-γκριζωπού, χονδρόκοκκου, χωρίς διαφάνεια, που πιθανόν να προέρχεται είτε από τα μικρασιατικά λατομεία (Δοκίμιο Φρυγίας¹⁰⁶, Αφροδισιάδα, Ουσάκ), είτε από τη γειτονική Κω, όπου στο όρος Δίκαιο¹⁰⁷ και στα Πελεκητά Κεφάλου¹⁰⁸ υπήρχαν λατομεία σε λειτουργία από την αρχαιότητα. Όμως, τα κοινά γεωλογικά χαρακτηριστικά του Αιγαίου και των μικρασιατικών περιοχών δυσκολεύουν την ανίχνευση προέλευσης των μαρμάρων, ιδιαίτερα όταν δεν προηγηθούν εργαστηριακές αναλύσεις¹⁰⁹.

Πάντως, οι επώνυμοι χορηγοί Ισίδωρος και Κοσμάς που δώρησαν τους κίονες και τα κιονόκρανα στη βασιλική Αφάντου¹¹⁰ (εικ. 14α-β), ο Αγερούχιος, ο Στέφανος με τη συμβία του και ο Χρυσάνθιος ο αναγνώστης (εικ. 15α-β), που αφιέρωσαν τους κίονες στη βασιλική στο Πλημμύρι¹¹¹, καθώς και ο Ευτρόπιος στην Κάλαθο, δεν προτίμησαν το «λάρτιο λίθο», αλλά ένα λευκωπό μάρμαρο με γκριζες φλεβώσεις, πιθανόν Προκοννήσου. Όμως η επιλογή παραγγελίας των χορηγών στ' Αφάντου εντελώς ακόσμητων και σχεδόν αδιαμόρφωτων ιωνικών κιονοκράνων, των οποίων τα συμφυή επιθήματα κοσμούνται μ' έναν απλό σταυρό μόνο στη μία κεκλιμένη όψη, έργα ντόπιων μαρμαρογλυπτών, πιθανόν να συσχετίζεται με την κοινωνικοοικονομική κατάσταση που επικρατούσε στη βυζαντινή επικράτεια κατά το β' μισό του 6^{ου} αιώνα¹¹², εκτός αν πρόκειται για την περίπτωση των *ιουστινιάνειων γλυπτών αισθητικώς ανεπέργαστων* που αποτελούσαν ένα είδος καλλιτεχνικής μορφής και αισθητικής αντίληψης σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο¹¹³. Αντίθετα, στην περίπτωση του Ευτροπίου η επιλογή λάξευσης εντός σταυρόσχημου πλαισίου του επιβλητικού μονογράμματός του, το οποίο, για να αποδοθεί σωστά προϋποθέτει δεξιοτέχνη καλλιτέχνη και έμπειρο, μπορεί να δηλώνει οικονομική επιφάνεια ή αριστοκρατική καταγωγή ή ανώτερο αξίωμα.

Dagron (επιμ.), *Constantinople and its Hinterland, Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, Variorum, Oxford 1995, 265· J.P. Sodini, «Marble and stoneworking in Byzantium, 7th-15th centuries», *The Economic History of Byzantium. From the 7th through the 15th century*, DOS 39, Washington D.C. 2002, I, 129-130· Γ. Κοκκορού-Αλευρά - Ε. Πουπάκη - Α. Ευσταθόπουλος - Κ. Κοπανιάς - Α. Χατζηκωνσταντίνου, «Τα αρχαία λατομεία της Προκοννήσου στην Προποντίδα», *Αρχαιογνωσία* 13 (2005), 155 κ.ε.

¹⁰⁶ Σχετικά με τα μάρμαρα και τους *μαρμαραρίους* του Δοκίμιου, βλ. C. Robert, «Les Kordakia de Nicée. Le combustible de Synnada et les poissons-scies. Sur des lettres d'un métropolitain de Phrygie au Xe siècle. Philologie et réalités», *Journal des Savants* 26 (1962), 5-74.

¹⁰⁷ Ε. Ρουπάκη - Α. Χατζικωνσταντίνου - Α. Κατερινόπουλος, «Quarries of the Hellenistic Age on the Island of Kos and possible uses of the stones extracted», *Transactions of the scientific conference «The Hellenistic Polis of Kos-state and culture»*, (Uppsala 11-14 May 2000), Boreas 28 (2004), 165-179· Ε. Πουπάκη - Α. Χατζηκωνσταντίνου, «Νεότερες έρευνες σε λατομεία της Κω», στο Ι. Μπασιάκος - Ε. Αλούπη - Γ. Φακορέλλης (επιμ.), *Αρχαιομετρικές μελέτες για την Ελληνική Προϊστορία και Αρχαιότητα*, Αθήνα 2001, 541-555.

¹⁰⁸ Ε. Πουπάκη, «Πελεκητά: το λατομείο του αρχαίου Δήμου των Ισθμιωτών στην Κω», στο *Ιστορία-Τέχνη και Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Συνέδριο (Κως 2-4 Μαΐου 1997)*, Αρχαιογνωσία 1 (2001), 59-76.

¹⁰⁹ Προσπάθεια καταβάλλεται από την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου να χρηματοδοτηθεί η συνεργασία με το Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «Δημόκριτος» για την ανάλυση των ντόπιων μαρμάρων.

¹¹⁰ Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 26, εικ. 21.

¹¹¹ Ορλάνδος, ό.π., 43-44.

¹¹² Γ. Ψαρρή, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Νότιας Ρόδου ως μαρτυρίες των θεσμικών αλλαγών του Βυζαντίου από τον 4^ο έως τον 7^ο αιώνα», *Δωδ.Χρ* ΚΔ' (2010), 563-581.

¹¹³ Δ. Πάλλας, «Ιουστινιάνεια γλυπτά αισθητικώς ανεπέργαστα», *Τόμος αφιερωματικός στη μνήμη Π. Α. Μιχαήλ*, Αθήνα 1972, 420-441.

Μετά τη συνοπτική περιήγηση στο γλυπτικό διάκοσμο των βασιλικών της Ρόδου, «των γιγάντων με τα πήλινα πόδια», όπως τις αποκαλούσε ο αείμνηστος Ηλίας Κόλλιας¹¹⁴, τίθεται το ερώτημα τι απέγιναν τόσα αρχιτεκτονικά μέλη που θα στόλιζαν τα πολυπληθή και μεγαλοπρεπή εκκλησιαστικά κτίσματα, μια και η Ρόδος ήταν πρωτεύουσα της Επαρχίας των Νήσων κατά την υστερορωμαϊκή-πρωτοβυζαντινή περίοδο. Ο αριθμός των γλυπτών που έχει διασωθεί, δεν συνάδει με τον αρκετά μεγάλο αριθμό των πιθανολογούμενων βασιλικών¹¹⁵.

Για να γίνει αυτή η παρατήρηση περισσότερο κατανοητή, θα αναφέρουμε ενδεικτικά δύο παραδείγματα από την ύπαιθρο του νησιού, όπου διασώθηκαν οι στυλοβάτες με τις βάσεις των κίωνων κατά χώραν. Πρόκειται για την τρικόλιτη βασιλική της Αγίας Αναστασίας στην Απολακκιά¹¹⁶, όπου ήρθαν στο φως οι τρεις από τις οκτώ βάσεις στο βόρειο κλίτος και τέσσερις από την αντίστοιχη κιονοστοιχία του νοτίου κλίτους και τη βασιλική Γ' στην Αγία Βαρβάρα στο Μεσαναγρό, όπου αποκαλύφθηκαν πέντε βάσεις κίωνων¹¹⁷ (εικ. 16α-β). Σύμφωνα με πρόχειρους υπολογισμούς, η μεν πρώτη θα είχε 16 βάσεις, 16 κίονες και 16 κιονόκρανα στο ισόγειο και άλλα τόσα στο υπερώο, σύνολο 96 και η δεύτερη 60. Είναι φανερό ότι αυτοί οι αριθμοί αν πολλαπλασιαστούν με τον αριθμό των βασιλικών δεν αναλογούν ούτε στο 10% των μελών που έχουν διασωθεί. Είναι γνωστό ότι τα «*membra disjecta των καταπεσόντων γιγάντων*» κατά τον Ορλάνδο¹¹⁸, χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό σε μεταγενέστερα κτίσματα χωρίς να είναι ορατά ή ασβεστοποιήθηκαν σε καμίνια¹¹⁹ ή επαναχρησιμοποιήθηκαν σε μεταγενέστερες εκκλησίες¹²⁰, ή μεταφέρθηκαν σε μακρινές αποστάσεις, για να στολίσουν κάποια αυλή σπιτιού, ακόμη και ξενοδοχεία¹²¹, όπως στην περιοχή της Καλάθου.

¹¹⁴ Η. Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης», *Ρόδος, 2400 χρόνια*, ό.π. (σημ. 96), 299.

¹¹⁵ Κατά την άποψη του αρχαιολόγου και επίτιμου Εφόρου Αρχαιοτήτων Ιω. Βολανάκη, ο οποίος έχει καταγράψει και εντοπίσει ένα μεγάλο αριθμό βασιλικών στην ύπαιθρο του νησιού, ο συνολικός αριθμός των βασιλικών ανέρχεται στις εκατό, γεγονός το οποίο δεν είναι δυνατόν να γίνει αποδεκτό, διότι σε πολλές περιπτώσεις η ύπαρξη απλώς διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών δεν σηματοδοτεί ούτε ταυτίζεται με την ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Πιθανόν να έχουν μεταφερθεί από αλλού, ίσως να ανήκουν σε μεταγενέστερο κτίσμα σε δεύτερη χρήση. Αν δεν διεξαχθεί ανασκαφική έρευνα, δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί κάτι τέτοιο, οπότε περιοριζόμαστε σε όσες βασιλικές έχουν ανασκαφεί ή γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη τους έχουν ενσωματωθεί σε νεότερη εκκλησία.

¹¹⁶ Ι. Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Αναστασίας στη θέση 'Ζωναράς' Απολακκιάς Ρόδου», «*Ρόδος 2400*», *Εταιρεία Ροδιακών Μελετών*, Ρόδος 1994, 222-245· ο ίδιος, «Die frühchristliche Basilika der heiligen Anastasia von Zonaras Apolakkia Rhodes», *Θεολογία* 66 (1995), 769-791· ο ίδιος, «Die frühchristliche Basilika der heiligen Anastasia von Zonaras Apolakkia Rhodes», *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, Split 1998, III, 797-812.

¹¹⁷ Ι. Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανικές βασιλικές Μεσαναγρού Ρόδου», *ΑΑΑ* 13 (1980), 225-232, εικ. 14-16· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικές βασιλικές Μεσαναγρού Ρόδου», *Δωδ.Χρ* 1' (1984), 207-208, εικ. 11· ο ίδιος, «Μνημεία της Δωδεκανήσου», ό.π. (σημ. 102), 337.

¹¹⁸ Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 6.

¹¹⁹ Ασβεστοκάμινια έχουν εντοπιστεί σε μικρή απόσταση από τις βασιλικές στο Χαράκι, στον Πύργο στη Μονόλιθο, στην Εφταβήματα στο Ασκληπιείο. Βλ. Βολανάκης, «Συμβολή», ό.π. (σημ. 40), 83, 219.

¹²⁰ Ενδεικτικά παραδείγματα αναφέρουμε τα αρχιτεκτονικά μέλη που είναι σε δεύτερη χρήση στο προστώο της Αγίας Αναστασίας στο νεκροταφείο στο Γεννάδι, στο εσωτερικό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Κιοτάρι, στη Ζωοδόχο Πηγή στο Πλημμύρι, στον Άγιο Ιωάννη στα Μάσσαρι, στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Μεσαναγρό, στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Γεννάδι κ.α.

¹²¹ Πρόκειται για τον χώρο υποδοχής του ξενοδοχείου Atrium στην Κάλαθο, όπου εκτίθενται διάφορα αποσπασματικά αρχιτεκτονικά μέλη, μεταφερμένα ίσως από την πλησιέστερη βασιλική της Καλάθου.

Παρενθετικά, επισημαίνουμε ότι για την κατανόηση της επανάχρησης γλυπτών σε μεταγενέστερες κατασκευές θα πρέπει κανείς να επισκεφθεί το Παλάτι του Μ. Μαγίστρου που στο σύνολό του αποτελεί, πραγματικά, γλυπτοθήκη, αφού χρησιμοποιήθηκαν κατά την αναστήλωσή του τα καλύτερα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη από τις βασιλικές του νησιού και τοποθετήθηκαν ως δομικά στοιχεία σε κατάλληλες θέσεις τις περισσότερες φορές, αλλά «*χάνοντας την ιστορική τους αξία αποσπώμενα από τα μνημεία που ανήκαν*»¹²². Επίσης, για τους διαφορετικούς τύπους των κιονοκράνων που έχουν προαναφερθεί, αξίζει μια εκπαιδευτικού χαρακτήρα επίσκεψη στη Βυζαντινή Έκθεση στον ίδιο χώρο, όπου επιλέγησαν τα πιο καλά διατηρημένα και τα πιο αντιπροσωπευτικά κιονόκρανα¹²³.

Τελειώνοντας, θα ήταν σημαντική παράλειψη να μην αναφερθούμε στη μεγάλη βασιλική της Ρόδου¹²⁴, τρίκλιτη με εγκάρσιο κλίτος, νάρθηκα και αίθριο (εικ. 17α-β), την οποία οι μελετητές αρχιτεκτονικά τη συσχετίζουν με τον Άγιο Ιωάννη της Εφέσου. Από το γλυπτό διάκοσμο ενός τεραστίων διαστάσεων οικοδομήματος (διαστ. 63X25 μ. χωρίς τα προσκτίσματα) που προφανώς έχει λιθολογηθεί, έχουν σωθεί θραύσματα που έχουν καταγραφεί και ανέρχονται σε τριακόσια (300) τον αριθμό. Πρόκειται για μικρά κομμάτια από κίονες, κιονόκρανα, θωράκια που δίνουν την εντύπωση μεθοδικού σπασίματος σε ειρηνική περίοδο και μάλιστα σε περίοδο ανέγερσης, ανακατασκευής, επισκευής ή μετεπισκευής παλαιότερων κτισμάτων και όχι φθοράς που έχει προκληθεί από βίαιη καταστροφή (σεισμό, φωτιά, επιδρομή). Ίσως να αποτελούν τα περισσεύματα, που αφαιρούσαν, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί μόνο ο κύριος όγκος του γλυπτού σε θέση που θα ταίριαζε σε συγκεκριμένο σημείο κάποιου μεταγενέστερου κτίσματος. Πάντως, η μακροχρόνια συντήρηση, που είναι απαραίτητη για τη μελέτη αυτού του υλικού, θα βοηθήσει στον καθορισμό και τη χρονολόγηση των οικοδομικών φάσεων της τόσο αξιόλογης βασιλικής.

Συμπερασματικά, στηριζόμενοι στους αριθμούς κιονοκράνων όσον αφορά τον τύπο, το υλικό κατασκευής, το θεματολόγιο και την τεχνολογική απόδοση, μπορεί κανείς να διατυπώσει τις παρακάτω γενικές παρατηρήσεις: πριν το σεισμό του 515 μ.Χ.¹²⁵ υπήρχαν τοπικά εργαστήρια μαρμαρογλυπτών στη Ρόδο που λάξευαν είτε εισηγμένα ημιτελή κορινθιακά κιονόκρανα και τα ολοκλήρωναν επί τόπου¹²⁶ ή μιμούνταν εισηγμένα πρότυπα σε μάρμαρα (π.χ. κιονόκρανα Αρνίθας), αδιευκρίνιστης προς το παρόν προέλευσης.

Αυτά τα εργαστήρια εντατικοποιήθηκαν, για να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες που δημιούργησε η ανοικοδόμηση κτισμάτων μετά το σεισμό¹²⁷ και μείωσαν χρόνο εργασίας

¹²² Ε. Διακοσταματίου, «Παλάτι Μ. Μαγίστρου. Κριτική αναστήλωσης», *ΔωδΧρ* Θ'(1983), 225· R. Santoro, στο Livadiotti - Rocco, ό.π. (σημ. 1), 240-249, εικ. 68-81, όπου παρατίθεται αναλυτικά η προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹²³ Μελλοντικά θα δημιουργηθεί μια μικρή γλυπτοθήκη, κατάλληλη για εκπαιδευτικά προγράμματα, στην αυλή της Παναγίας του Κάστρου που τώρα επισκευάζεται από την 4^η ΕΒΑ.

¹²⁴ Κόλλιας, ό.π. (σημ. 114), 299-308, πίν. 117-118, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τα ψηφιδωτά της βασιλικής βλ. το άρθρο του Ν. Ζάρρα στον παρόντα τόμο, 81-104.

¹²⁵ Α. Γαλανόπουλος, «Η σεισμικότητα της Δωδεκανήσου», *ΔΕ* (1947), 80-83.

¹²⁶ G. Karitän, «The church wreck of Marzameni», *Archaeology* 22 (1969), 122-133· ο ίδιος, «Elementi architetonici per una basilica dal relitto navale del VI secolo di Marzameni (Siracusa)», *CorsiRav* 27 (1980), 71-136.

¹²⁷ Με την ανοικοδόμηση ή την επισκευή ναών, λουτρών και άλλων κοινωφελών έργων συνδέεται το όνομα ενός Αναστασίου, που σώζεται σε τρεις επιγραφές και αποκαλείται «*Ροδίων κλυτός οικιστήρ*»,

και κόστος, χρησιμοποιώντας αφενός μεν ως πρώτη ύλη τον ντόπιο «λάρτιο λίθο» και αφετέρου επιλέγοντας απλούς τύπους κιονοκράνων, με λιτή διακόσμηση, όπως είναι τα ιωνικά με τα συμφυή επιθήματα. Εκτός αυτών, η ιδιαίτερα έντονη χρήση αυτού του τύπου κιονοκράνου κατά τον 6^ο αιώνα και μάλιστα στο β' μισό, όπως προκύπτει και στατιστικά, σχετίζεται και με τη στατικότητα των κτισμάτων. Το ευθύγραμμο επιστύλιο πάνω από τις κιονοστοιχίες που ήταν βαρύ ως όγκος, αντικαταστάθηκε με την τοξοστοιχία, επειδή τα ολέθρια αποτελέσματα του ισχυρού σεισμού, που οι χρονογράφοι¹²⁸ τον περιγράφουν ως «θεομηγία», απαιτούσε προφανώς πιο ανάλαφρες και μικρότερων διαστάσεων κατασκευές. Φυσικά, δεν διεκόπη η παραγωγή των «λυρόσχημων» κορινθιακών κιονοκράνων, η οποία συνεχίστηκε μέχρι και τα μέσα του 6^{ου} αιώνα, αρκετά όμως περιορισμένη. Είναι φανερό ότι η οικονομική ύφεση μετά την χρυσή εποχή του Ιουστινιανού αποτυπώθηκε και στη γλυπτική, δεδομένου ότι τα εισηγμένα αρχιτεκτονικά μέλη μειώθηκαν. Η ντόπια παραγωγή συνεχίστηκε στη Ρόδο που διατήρησε την αυτάρκειά της, αφού διέθετε την πρώτη ύλη, όπως υποδηλώνει ο μεγάλος αριθμός των σωζόμενων γλυπτών που λαξεύθηκαν ειδικά σε «λάρτιο λίθο» και σε άλλα τοπικά πετρώματα.

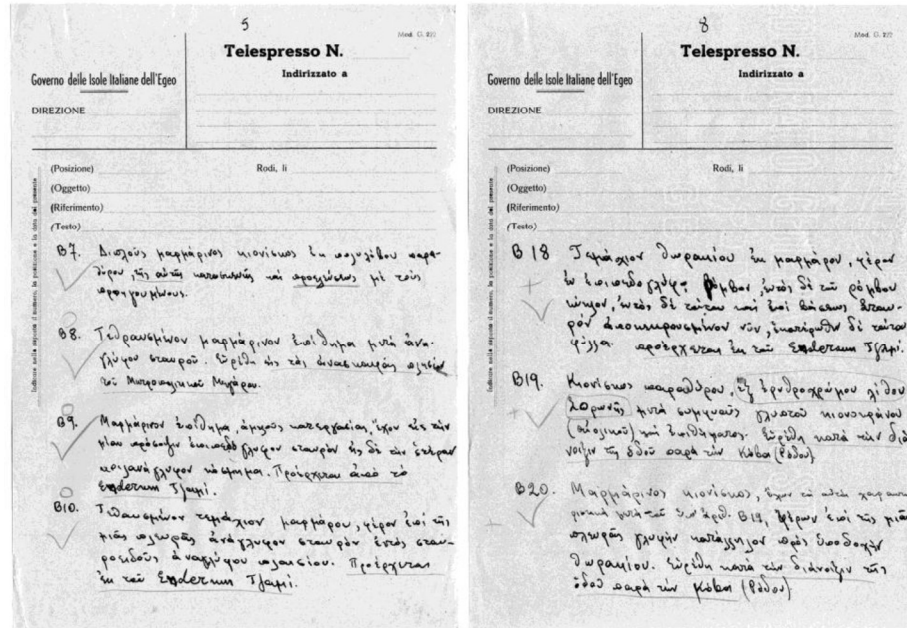
Ελένη Κ. Παπαβασιλείου

Αρχαιολόγος, 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Οδός Ιπποτών,
85100 Ρόδος

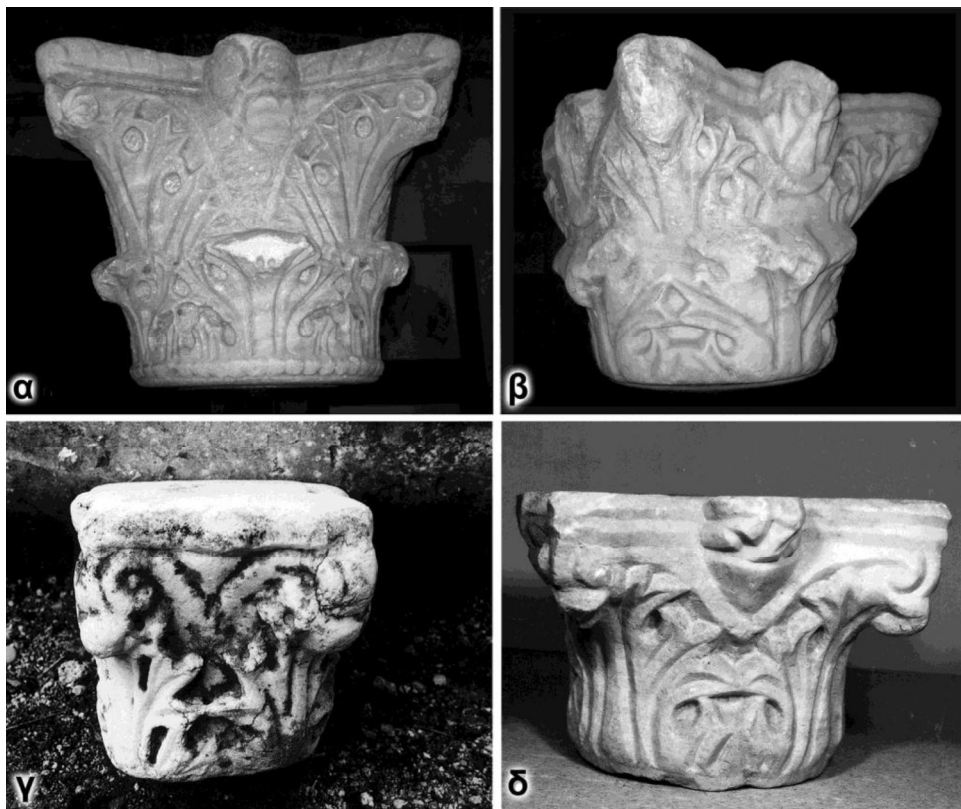

«περιώνυμος» και «περίβλεπτος υπατικός». Βλ. G. Deligiannakis, «Christian attitudes towards pagan statuary: the case of Anastasios of Rhodes», *Byzantion* LXXVIII (2008), 142-155, εικ. 1-4· ο ίδιος, «Μια άγνωστη πηγή για την πόλη της Ρόδου στην ύστερη αρχαιότητα», *Βυζαντινός Δόμος* 16 (2007-2008), 29-33.

¹²⁸ Ιω. Μαλάλας, *Χρονογραφία* (έκδ. Β. G. Niebuhri, Βόννη 1801), βιβλ. LXVI, 406, στ. 12-21: «ἐπὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας ἔπαθεν ὑπὸ θεομηγίας ἡ Ρόδος νῆσος τὸ τρίτον αὐτῆς πάθος νυκτός...»· Ευάγγριος, *Εκκλησιαστική ιστορία*, PG 68, 2697: «πέπονθε δὲ ἀπὸ σεισμῶν ἐξαισίῳ ἀνὰ τοῖς αὐτοῖς χρόνοις καὶ ἡ Ρόδος, τρίτον ἐκεῖνο πάθος, ἀωρὶ τῶν νυκτῶν...»· Νικηφόρος Κάλλιτος, *Εκκλησιαστική ιστορία*, PG 147, 201: «...ἡ δὲ Ρόδος ἀνὰ τὸν αὐτὸν χρόνον τρίτον ἤδη σεισμῶ πέπονθεν ἐξαισίῳ πάθος ταῦτό νυκτός...».

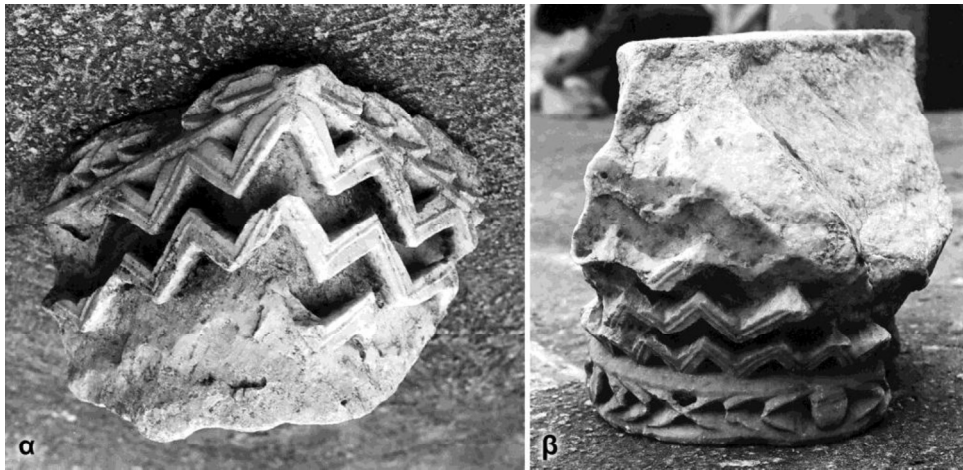
Εικ. 1α-β. Δύο χειρόγραφες σελίδες από την καταγραφή των γλυπτών από τον Π. Λαζαρίδη (1948)

Εικ. 2α-β: Δύο «λυρόσχημα» κορινθιακά κιονόκρανα από τη συλλογή της ΕΒΑ. γ-δ: Δύο κορινθιακά κιονόκρανα τύπου V από τη συλλογή της 4^{ης} ΕΒΑ

Εικ. 3α: Δίζωνο κιονόκρανο τύπου «περγαμηνού» (συλλογή 4^{ης} ΕΒΑ). β: Δίζωνο κιονόκρανο από τη βασιλική της Αγίας Ειρήνης στην Αρνίθα

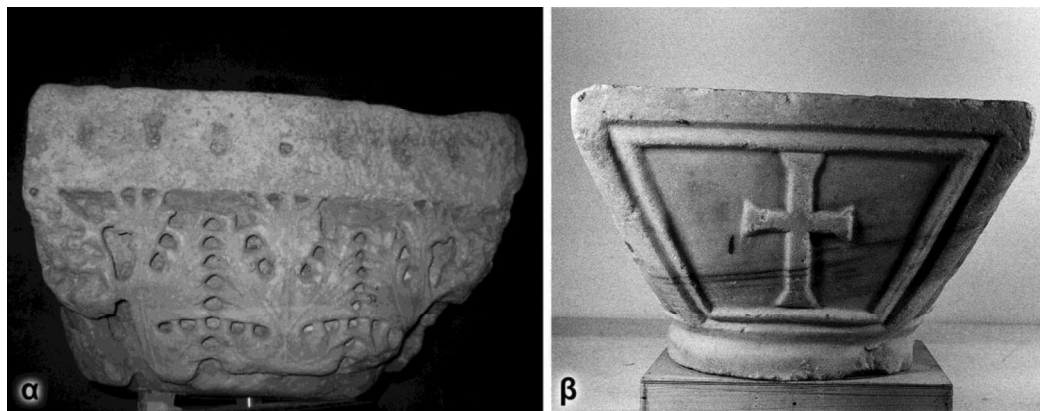
Εικ. 3α-β: Αποτμήματα τεκτονικών κιονοκράνων από τη Βασιλική του Αγ. Ιωάννη Κυρονιάτη στα Μαριτσά Ρόδου

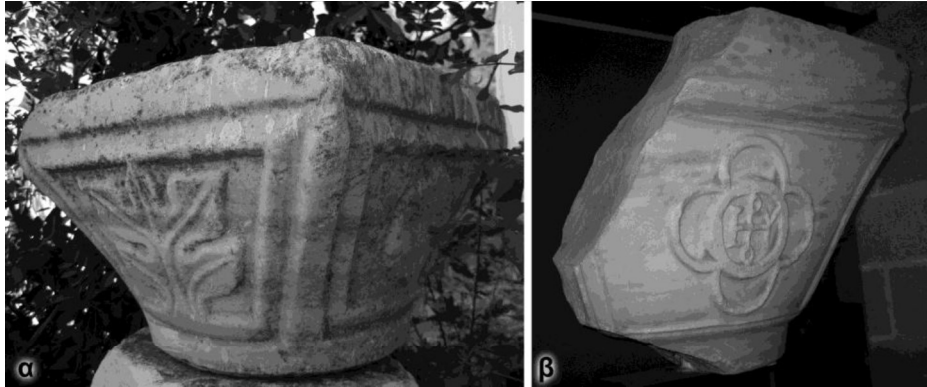
Εικ. 4. Λεβητοειδές κιονόκρανο από την Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης

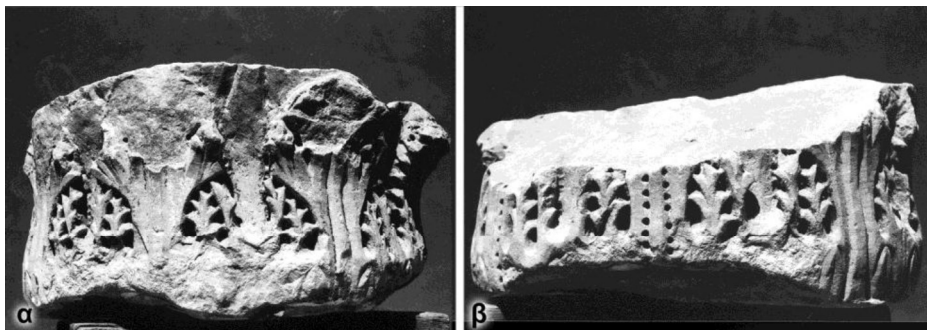
Εικ. 5. Ρόδος, Παλάτι Μ. Μαγίστρου. Τρία λεβητοειδή κιονόκρανα (σε κύκλο) από τη βασιλική της Αγ. Ειρήνης στην Αρνίθα

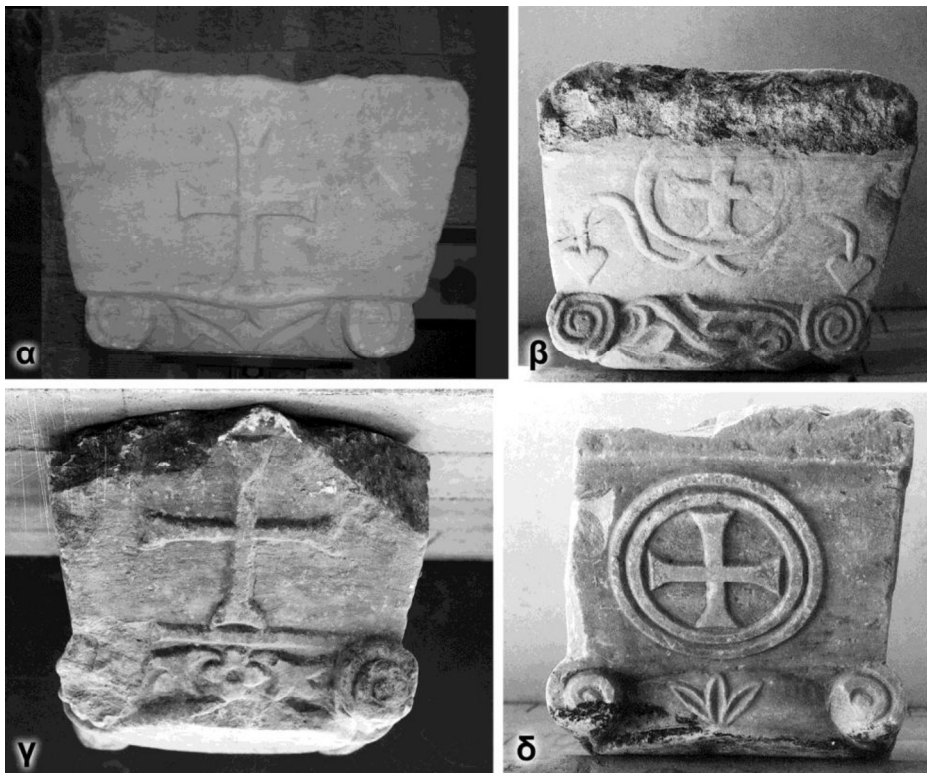
Εικ. 6α: Κιονόκρανο με φύλλα αμπέλου από την Ιαλυσό. β: Τεκτονικό κιονόκρανο με πλαίσια (συλλογή 4^{ης} ΕΒΑ)

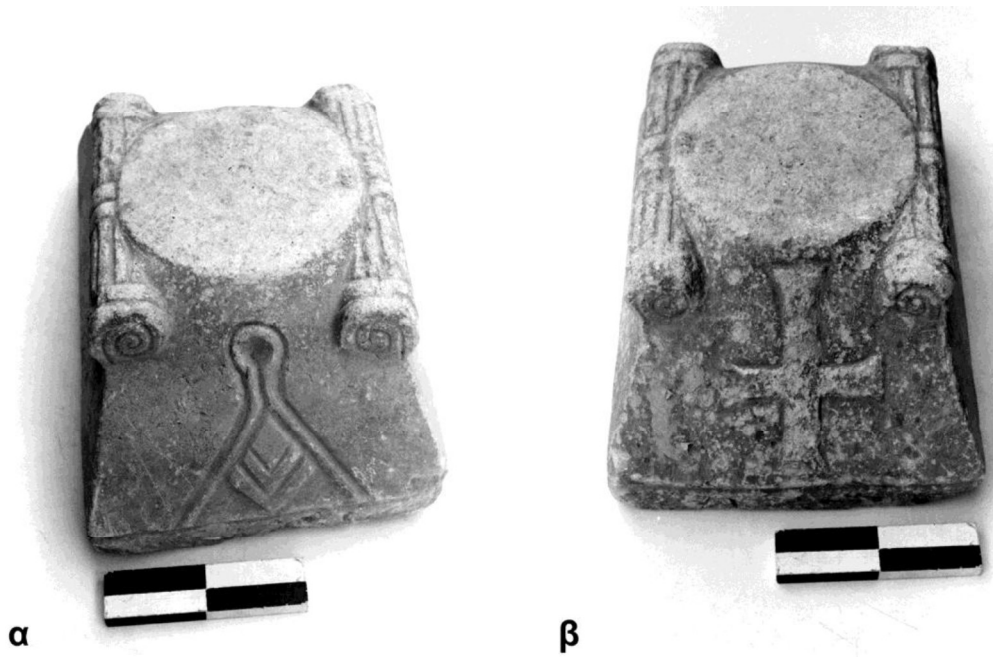
Εικ. 7α: Τεκτονικό κιονόκρανο από τον Άγ. Φιλήμονα στην Αρνίθα. β: Τεκτονικό κιονόκρανο από τη βασιλική στην Κάλαθο

Εικ. 8α-β: αποτμήματα θεοδοσιανών κιονοκράνων (συλλογή 4^{ης} ΕΒΑ)

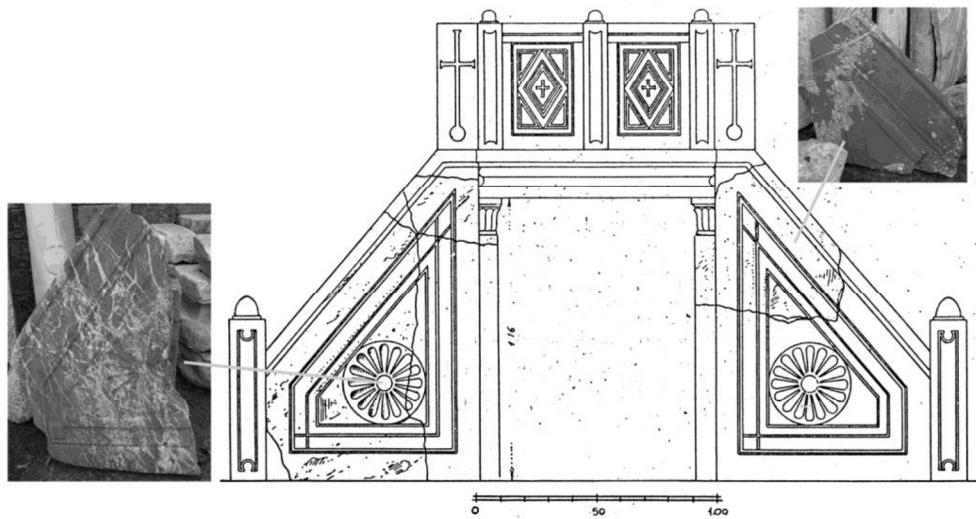
Εικ. 9α-δ: Ιωνικά κιονόκρανα με συμφύες επίθημα (συλλογή 4^{ης} ΕΒΑ)

α

β

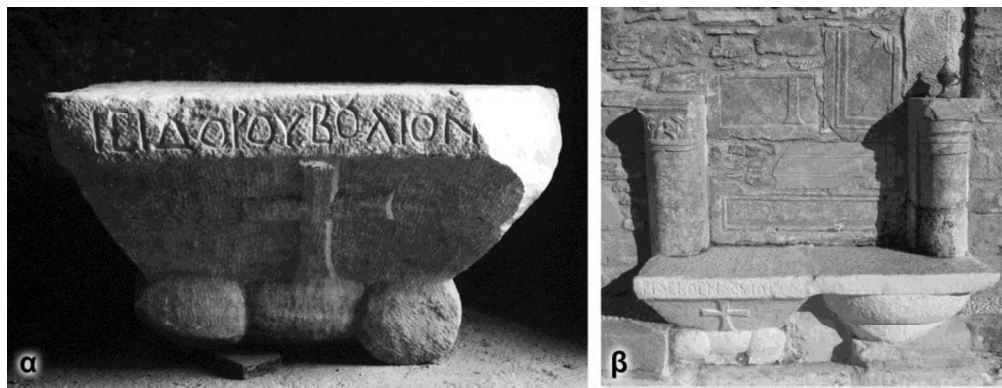
Εικ. 10α-β: ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα (συλλογή 4^{ης} ΕΒΑ)

Εικ. 11α-β: Δύο θραύσματα από τον άμβωνα της βασιλικής στη Λάρδο (σχ. Ορλάνδου)

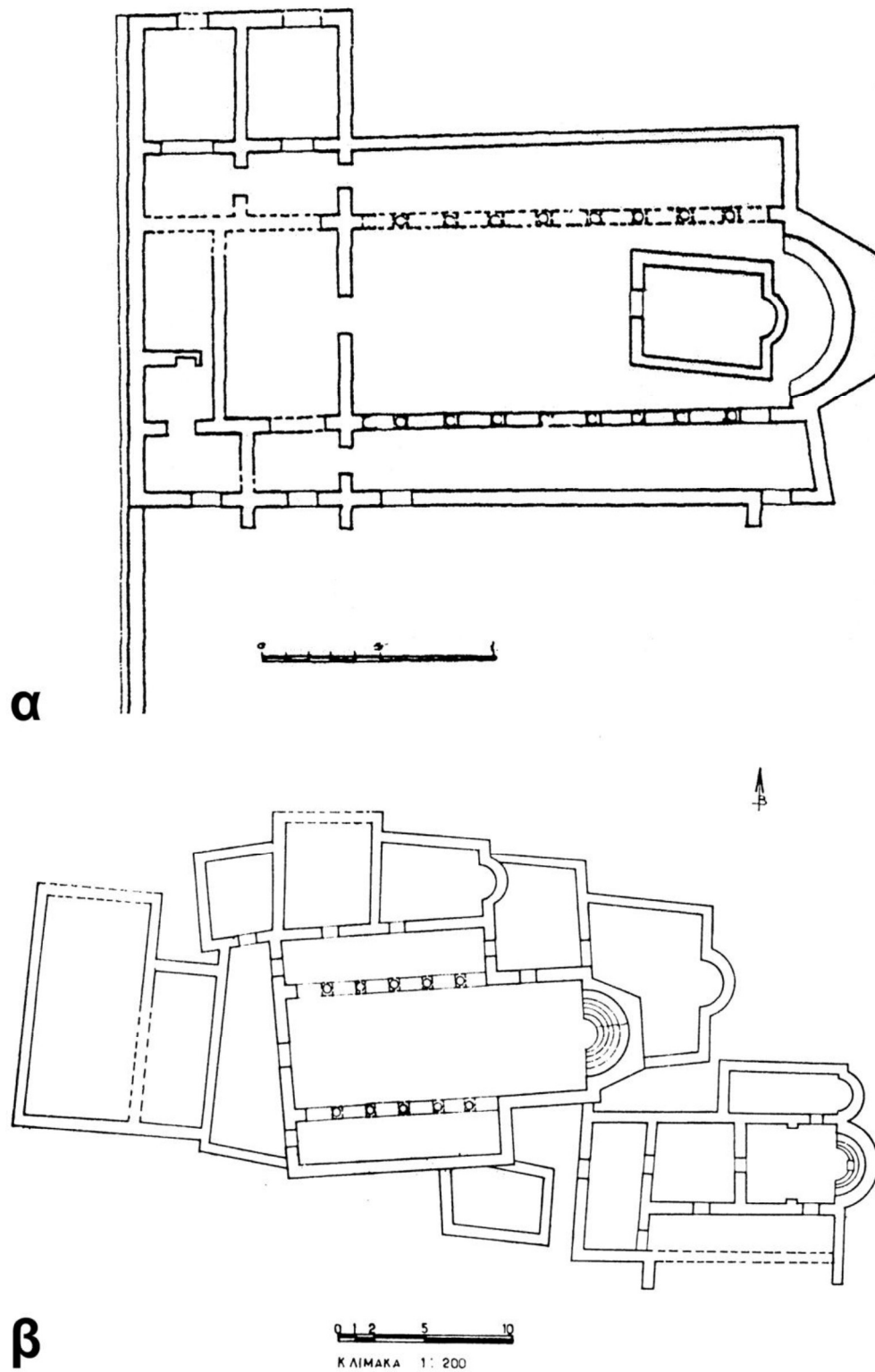
Εικ. 12α: Σταυρόσχημη κολυμβήθρα από τη βασιλική στην Αρνίθα. β: Μαρμαροθέτημα από τη μεγάλη βασιλική της πόλης της Ρόδου (οικ. Χατζηανδρέου)

Εικ. 13α-β: Δύο ενεπίγραφα ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα από τη βασιλική στην Καθολική στ' Αφάντου

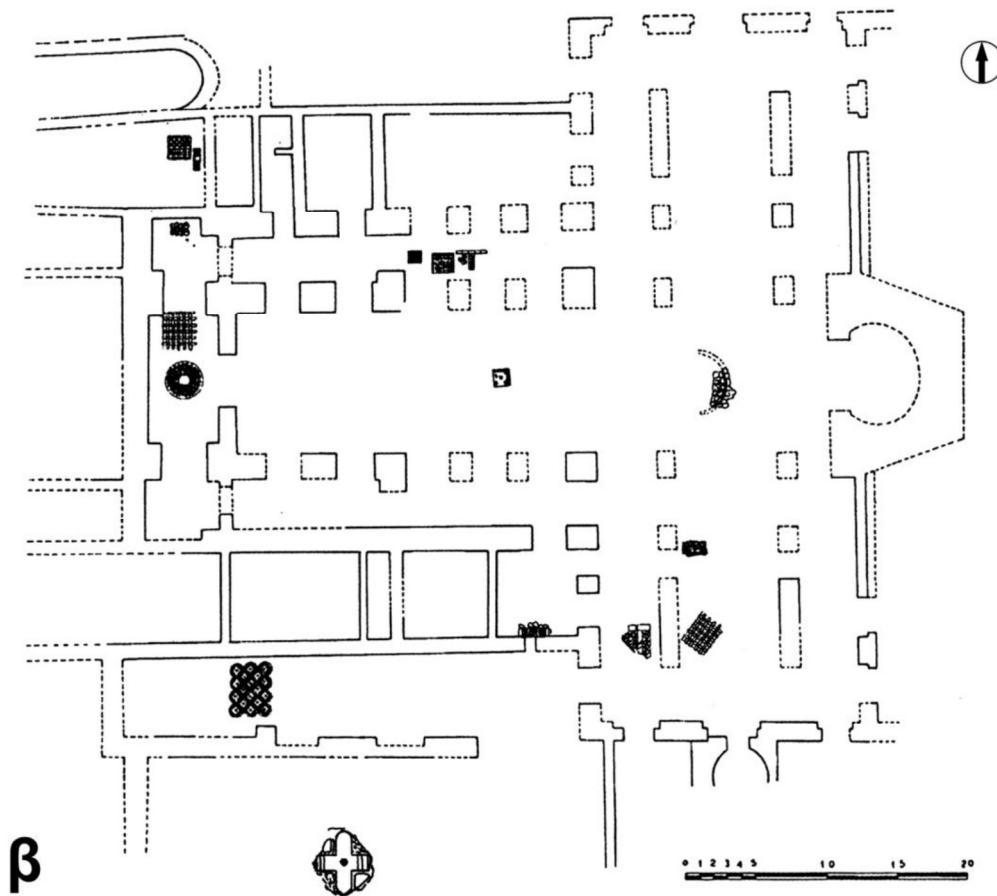

Εικ. 14α: Ενεπίγραφος κίονας από τη βασιλική στο Πλημμύρι. β: λεπτομέρεια της επιγραφής

Εικ. 15α: Κάτοψη της βασιλικής στην Απολακκιά, θέση «Ζωναράς». β: Κάτοψη της βασιλικής της Αγίας Βαρβάρας στο Μεσαναγρό

Εικ. 16. Η μεγάλη βασιλική της πόλης της Ρόδου. α: άποψη της ανασκαφής (αρχείο 4^{ης} ΕΒΑ). β: κάτοψη της βασιλικής